

МИХАЙЛО ПОДВОРНЯК

ПЕРША ЛЮБОВ

ПОВІСТЬ

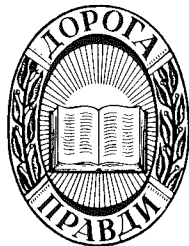

FIRST LOVE

Novel

— by —

Michael Podworniak

Published by "Doroha Prawdy"
(Ukrainian)

Toronto — 1986 — Canada

МИХАЙЛО ПОДВОРНЯК

ПЕРША ЛЮБОВ

Повість

Накладом
Християнського Видавництва "Дорога Правди"

Торонто — 1986 — Канада

Обгортка мистця Мирона Левицького

Printed by
HARMONY PRINTING LIMITED
123 Eastside Drive, Toronto, Ontario M8Z 5S5

Михайло Подворняк

Трохим прийшов з похорону, сів на присьбі під хатою і простягнув перед себе втомлені босі ноги. На багатьох похоронах він бував у своєму не дуже довгому житті, але на жодному з них він не був так схвильований чомусь, як сьогодні, а чому, то він і сам не знає.

Надворі було тепло, сонце золотило все село, пахли квіти, співали пташки і такого погідного чудового дня відбувся похорон. А це визначає, що одна людина жила, тішилася природою і життям, а тепер померла і її більше нема, її вже й ніколи не буде. Від того на світі нічого не зміниться ані в природі, ані в житті людей. Узавтра вранці в селі так само, як і перед тим, співатимуть півні, рипітимуть вози, виїжджаючи в поле до своєї щоденної праці, жінки з порожніми відрами спішитимуть до одинокої на все село криниці за водою, із коминів хат буде підноситися дим до голубого неба. І буде багато того, що приносить людині саме життя, але в тому житті не буде більше Хоми. Його сьогодні поховали і його вже відтепер ніколи не буде. Так, ніколи. Це страпне слово. Залишилася під горою самотня його хата, біля хати залишився хлів, де Хома тримав свою козу. А з другого боку хати залишилося його вузьке поле, на якому ворухиться неспілий ще овес. І якщо все буде гаразд, якщо цього літа будуть дощі, будуть теплі дні, то овес той дозріє, хтось його коситиме, але справжнього господаря того вузького поля не буде. І ніколи його вже не буде. Овес дозріватиме сам. Отаке людське життя! Був і нема. Учора ще був, а сьогодні нема.

Трохим про це думав, вертаючись з цвинтаря біля Хоминої хати, думає про це і тепер на своїй присьбі. Йому хотілося тоді заглянути до Хоминої хати хоча одним оком через якусь щілину, але двері там були зачинені, на них висів заіржавлений замок, якого там повісив сільський староста, а по подвір'ї

ходили кури. І він тільки постояв біля перелазу, подивився навколо чужого господарства і пішов по волі додому, минаючи сади, обходячи людські городи, обминаючи село, щоб менше з ким зустрінутися. Ішов і дивувався сам із себе. Колись він таким не був. Колись йому бажалося з кимось зустрінутися, затриматися біля чийх-будь воріт і поговорити про одне і про друге, а тепер він обходить чужі сади, минає городи і йому не бажється з кимось говорити. Перед його очима стояв засумований Хома. Бідний він був за життя і бідним був також його похорон. Труна з нетесаних дощок, навіть не помальована, під головою купка соломи, застеленої полотном, а коли ту труну виносили з хати, три рази хитали її для прощання над порогом, то голова покійного Хоми гойдалася, ніби жива. Трохимові здавалося, що Хома трохи розплющив ліве око і воно дивилося на тих людей, які оце його виносять. Дивилося, ніби з гірким докором, бо ж він знає, що всі ті люди, коли Хома був живий, а потім лежав хворий у тій самій хаті, вони ніколи до нього не прийшли, ніхто з них не сказав йому якогось теплого слова, а тепер з поспіхом виносять його з труною, ніби найскоріш бажують його позбутися, мовби він їм заважає на цьому світі.

І Трохим пригадав, що й він ніколи не відвідав того бідного Хоми, бо ж у нього, як у кожного доброго господаря, ніколи немає вільного часу. А тепер Хома мовби дивиться по всіх людях лівим оком і дивиться на Трохима. І від того мертвого погляду Трохимове серце неспокойне. Сумління про щось нагадує, щось говорить і він це виразно відчуває, сидячи ось тут на своїй присьбі. Правда, коли Хома помер, Трохим помагав копати на цвинтарі яму, дав зо стодоли дошку на труну, поміг ту труну збити, але то не те саме, що прийти до живої людини, коли вона хвора, посидіти біля неї, потримати її за руку, сказати якесь тепле слово. А Трохим того не зробив, не було в нього часу.

Тепер він ішов біля Хоминої труни, ішов разом з іншими людьми, над ними тріпалися на вітрові хо-

ругви, до сонця блищав хрест, якого завжди на всіх похоронах в Очеретному несе перед труною старий сивоволосий дід Охрим. Він трохи кульгає на праву ногу, а через те хрест гойдається то в один бік, то в другий, а по ньому плигає проміння сонця. Воно також плигає по Охримовій голові, сіпаючи його волосся. Він однією рукою намагається притиснути те волосся до голови, але воно його не слухається.

Цвинтар був ось тут недалеко на горбочку, високі липи на ньому шуміли і привітали невелику похоронну процесію густим шепотом. Між старими, порослими травою могилами, була викопана нова яма і на купі свіжої землі поставили труну з покійником. Вона вже закрита і Хоми не видно.

Трохим стояв віддалік і пригадав, що на багатьох похоронах він був ось тут на своєму цвинтарі, але тоді, коли бувало принесуть покійника над свіжу яму, тоді якраз між липами по всьому цвинтарі несеється плач родичів, тяжке голосіння жінок, а ось за Хомою ніхто не плаче і на цвинтарі тихо. Шепочуть тільки липи, а в їхньому верхів'ї вуркотять дикі голуби. Чути також, як кидають до ями свіжу землю і великі груди тієї землі голосно відбиваються від труни:

— Бух!...Бух!...Бух!...

Світило сонце, пахли квіти і трава, а між давніми могилами виростала ще одна свіжа могила, могила Хоми. Могила людини, яка вчора ще жила, а сьогодні її нема. І її вже ніколи не буде.

Трохим пустився до вихідної брами біля дзвіниці, але побачив у розі цвинтаря кілька зарослих травою могил з почорнілими чорними хрестами і пам'ятниками, а тому затримався там. Ходив від однієї могили до другої і читав вилинялі від давности написи. Одні насилу ще можна було прочитати, інші зовсім вилиняли, а зокрема на тих хрестах, що були обернені до сонця. На них поріс мох, лежали купи посохлого листя, яке ще минулого літа там насипалося.

Трохим знав, що той маленький цвинтар виріс тут від останньої війни і тут спочивають ті солдати,

що впали тоді в бою, оберігаючи від ворога їхнє село. Він не знав, звідкіля вони, хто вони, але він знав, що ті вояки поклали тут своє життя для того, щоб по них прийшов спокій, щоб люди могли засівати поля, збирати жниво і жити в добробуті. Тут десь, казали люди, лежить син Хоми, але ніхто не може сказати, котра саме його могила. Для того вічного спокою сьогодні пішов також його батько і Трохим чомусь подумав, що й він, можливо, незабаром прийде сюди. І він не прийде так, як тепер прийшов, а його принесуть. Тоді над ним так само, як сьогодні шумітимуть липи. А тому гірко стало йому на душі, болуче на серці. Він погладив себе за правий бік під ребром і пригадав, що там від якогось часу в одному місці йому болить. Через те і пригадав про смерть, але знав, що до смерти він ще не готовий. У нього ще дуже багато різної праці і на полі і вдома.

Він скинув з голови кашкета, тримав його в руці і ходив від одного хреста до другого, читаючи ті написи, які насилу ще можна було розібрати з-під моху. І на одному хресті, який найкраще від інших зберігся, він прочитав якісь незбагнені для нього слова: "Блаженні ті мертві, що вмирають у Господі!" Прочитав один раз, прочитав другий, третій, але ніяк не міг збагнути про що тут мова. Він приклякнув на одне коліно і читав знову, поважно, напівголосно. Читав ще і ще, але збагнути з написаного нічого не міг. "Блаженні мертві в Господі". Як це так?...

Вітер перебирав його волоссям на голові, а він увесь час те волосся пригладжував рукою. На дзвіниці по душі Хоми вдарив останній дзвін і якоесь, — так здавалося Трохимові, — дуже жалісно задзвенів. Скінчилося одне людське життя і по ньому дзвін востаннє застогнав і заплакав.

Трохим далі сидів між порослими травою могилами, роздумуючи над прочитаним, якого не міг збагнути. А потім пішов поза церкву до села. Обминав городи, сади, обминав людей. Ішов і думав-думав. Бажалося йому оті тривожні і непотрібні думки викинути з голови, але він не міг того зробити. Думав про своє ще не дуже довге життя, думав про всі

пройдені дороги і ще, як ніколи перед тим, думав, що те його життя кінчається цвинтарем, могилою. Тим самим, що й усіх людей, тим самим, що й Хоми сьогодні. Прийдуть люди, його близькі та знайомі сусіди, покладуть його на мари і... всьому кінець. Може тоді також буде світити сонце, може буде дощ, а може це станеться зимою. Ніхто не знає коли, але воно станеться.

З такими неспокійними думками він прийшов додому. В хаті нікого не було. Уліта, його дружина, щось поралася на городі і він сів на присьбі, кинувши кашкета на траву. Над подвір'ям літали ластівки, за хатою шуміли тополі, якими було обсажене його обійстя. За стодолою біліли вулики, з яких він недавно вибрав нові рої. В багорі біля криниці купалися качки, тріпаючи крильми.

Трохим сперся ліктем на коліна, сидів і дивився на своє господарство. І думав одне і те саме: Що по тому всьому? Ось узавтра людина може померти і вона нічого з собою не візьме, а все залишить тут. І те може статися сьогодні, узавтра, післязавтра. Таке саме, як з Хоמוю, як з усіма людьми. Ох, життя!... Життя... — і останні слова він промовив до себе так голосно, що їх почула Уліта, йдучи з городу до хати. І вона спиталася:

— Ти щось казав?

— Це я так собі, сам до себе, — відповів Трохим, випростовуючи засиджені ноги.

— Ти щось дуже зажурений? — знову дружина.

— Бо прийшов з похорону, а на похороні люди веселі не бувають. Хома помер. Однієї людини в Очеретному стало менше і не тільки в нашому селі, але менше однієї людини стало на світі. Позавчора ще жив, а сьогодні — нема. Ти розумієш? Нема. Це страшне слово. Був і нема.

— У тому немає нічого дивного, нічого також нового, — ніби з якоюсь байдужістю сказала Уліта, зачиняючи за собою двері до сіней. — Усі люди помруть, коли прийде пора. І ти помреш, і я помру, бо це так людям призначено.

— Я знаю, а все ж таки воно якось моторошно, коли подумаш про смерть. Помреш і тебе закопають у землю і жодного сліду по людині не лишається. Ніби тієї людини і не було на світі, — казав Трохим, накладаючи кашкета на розкуйовджену голову.

— А чому це ти щойно сьогодні почав про те думати? Хіба ти раніше того не знав? — питалася Уліта, підмітаючи віником сміття.

— Знав, але чомусь мало про те думав. А похорон Хоми дуже болюче зачепив чомусь мою душу. Я йшов додому, ніби не свій. А потім оті старі солдатські могили в розі нашого цвинтаря. Я ніколи перед тим не звертав на них уваги, а сьогодні читав на їхніх хрестах написи. І один з тих написів торкнувся мого серця, бо там було написано: “Блаженні ті, що вмирають в Господі”. Отже, як видно, що людина може бути блаженною навіть у смерті. Чи ти розумієш те? — дивився Трохим на дружину і чекав від неї відповіді. Чекав, що то вона скаже.

— Ні, не розумію, бо ти ж знаєш, що я неграмотна. А ти ж умієш читати, то повинен те знати, — і Уліта поставила в куті віника, а сама сіла біля столу, підперши рукою праву щоку. На її запаленому сонцем чолі лежали зморшки.

У хаті було тихо. Трохим з Улітою щось думали, кожне щось своє. Може про смерть, може про щось інше. Але нараз надворі загавкав пес і Уліта подивилася до вікна. Дорогою за ворітьми йшов дід Охрим, їхній сусід.

— Хто там? — питався Трохим, не встаючи з лавки.

— Дід Охрим, — відказала Уліта, — певно допіро йде з похорону, бо поки зачинив церкву, поскладав хоругви, хреста.

— Так, — зітхнув Трохим, — він там був. Ніс хреста і я так бачив по ньому, що недовго вже йому носити хрести за покійниками. Скоро хтось за ним понесе хреста. Постарів уже. Дуже подався... Тільки шкіра та кости.

— Поклич його до хати, — казала Уліта, — він дуже любить свіжий мед і він скаже тобі про те, що написано на тих солдатських могилах. Я чула, що він тих побитих солдатів колись закопував і ставив на могилах хрести, то напевно знає, що на них написано. Він же давній, бувалий.

Трохим вийшов за поріг і на все подвір'я кликнув діда Охрима. А потім відкликав собаку до буди і стояв на порозі, чекаючи старого. Двері до хати були навстіж відчинені, Уліта витирала рушником на столі пилкою. Гості йдуть. Старий дід Охрим.

Дід Охрим був низького росту, а коли постарів, то від старости стався ще меншим, як це буває з всіма старшими людьми. На ньому була довга до самих колін сорочка з грубого домашнього полотна, підперезана шворкою. Він насилу переступив поріг хати і відразу сів на ослін, якого йому підставила Уліта. Поклав руки на коліна і важко дихав, хапаючи устами повітря.

— Сідайте, діду і відпочивайте, а то ви втомилися, — казав Трохим. — Сьогодні ви мали багато праці. Правда?

Старий сів, розглянувся по хаті, а потім почувся за вухом і казав:

— Так, втомився. Бо не ті сили, що були колись, бо й не ті літа. Колись я міг нести хреста через усе Очеретно багато тяжчого, як тепер. Навіть міг нести хоругву, якщо не було кому, а тепер... О, тепер не те, що було. Виходив я і виносив ті свої сили, — і Охрим витирав рукавом сорочки спітніле чоло.

— А ми оце, діду, говоримо про покійного Хоми, — казав Трохим. — Говоримо про смерть і я оповідав Уліті про ті солдатські могили в розі нашого цвинтаря, а Уліта казала, що тих побитих солдатів колись ви ховали, як була війна.

— Так, діти, ховав. Але це було давно-давно. Майже нічого з того часу в старій пам'яті не лишилося. Все вивітрилося, ніби змела його буря. Знаю тільки, що ховали ми їх отак просто без домовин, без попа, без дзвона. Накривали їхніми шинелями і за-

сипали землею. І це все. Не так, як людей, а як худобу. Пригадую ще тільки двох людей, батька і матір. Вони приїхали були потім десь здалека, з-під самого Києва. Казали, що там похований їхній син, бо я був забрав документи побитих, а потім віддав їх до гміни, а гміна послала документи батькам. Тому вони поставили на його могилі пам'ятника, посадили квіти і просили мене від часу до часу пильнувати тієї могили. І я це робив, поки міг, поки була якась сила. А тепер, ти бачив, Трохиме, як там все заросло бадиллям і травою. На тому пам'ятникові ті люди і виписали якісь слова і казали, що це з Євангелії. Казали, що їхній син жив з Богом і він напевно у Бозі й помер. І вони мене запевняли, що з ним вони колись побачуться, ще зустрінуться, бо ж вони також віруючі, як і він. Я читати не вмію, але вони казали, що там написано: "Блаженні... Блаженні ті"... от і забувся — і дід Охрим морщив чоло, намагаючись пригадати те, що давно вже забулося. Хотів, але не міг.

— Блаженні мертві, що вмирають у Господі, — допоміг Трохим старому закінчити.

— Отак, так, це з Євангелії, казали ті люди. Це святі слова. Вони тоді навіть покинули мені ту книжку, цебто Євангелію, щоб я її читав, але що ж? Читати я не вмію, а вчитися вже пізно і я так і лишився темний і неграмотний. Колись не те було, що тепер. Тепер є школи, а колись шкіль не було, люди проживали свій вік без грамоти і без книжки — дід Охрим говорив тихо і кліпав дрібненько очима, які двома вогниками блищали під навислими бровами.

— А Євангелію ту ви маєте? спитався схвилюваний Трохим і пройшовся по хаті з одного кінця в другий, а потім затримався перед столом.

— Маю. Десь там лежить за образами, якщо миші ще не з'їли. Стара вона вже тоді була, а тепер ще більше постаріла, бо все на світі старіє. Пом'ята від довгого лежання, витерта, але читати напевно ще можна тому хто вмів.

— Діду, — втішився Трохим і присів біля старого, взявши його за плече, — якщо у вас є та Єван-

гелія, то я хотів би її мати. Я чув колись, що є на світі така книга, але я її ніколи не бачив. А вона напевно цікава. Якщо той солдат, кажете, жив з Богом, у Бозі також помер, то ця Євангелія може і нас навчити, як треба жити з Богом, бо мені здається, що ми всі живемо не так, як треба. Бо хоч ми і ходимо до церкви, потім нас з хоругвами ховають, але перед тим ми сварилися одні з одними, ненавиділися, часто судилися за межі, а це ж визначає, що ми живемо без Бога.

— Так, Трохиме, — казав дід Охрим, — ті люди казали, що хто вірує в Ісуса Христа, той має вічне життя і він житиме навіть тоді, коли помре. Мій старий розум того збагнути ніяк не може, але ті люди таке казали, то мабуть, що воно правда, — і старий, разом з ослоном, присунувся ближче до столу.

Уліта принесла з пивниці свіжого меду, нарізала хліба, поставила порожню чашку, а до дзбанку налила свіжого молока, яке щойно принесла від корови. Старий перехрестився і почав їсти, бо сьогодні, правду кажучи, він з самого ранку ще нічого не їв. Треба було помагати копати на цвинтарі яму для Хоми, робити труну, а тому, що в Хоми не було дощок на труну, то треба було ходити по селі і в багатших людей випросити дощок. І так день пройшов без сніданку, а потім без обіду. Тепер вже день далеко за полудень, а тому йому все те смакує, чим його приймають добрі сусіди. А Уліта не тільки поставила старому меду на стіл, але налила також повен слоїк додому. Нехай старий має, нехай йому і на душі буде солодко від того меду, яким його частують зичливі сусіди.

А по тому Трохим з Охримом вийшли надвір і пішли стежкою в напрямку Охримової хати, яка була зараз недалеко Хоминої під горою. Навколо неї ріс густий живопліт, на якому згромаджувалися горобці і наповняли все довкілля своїм криком. Охрим казав, що він зараз віддасть Трохимові Євангелію, бо вона і так йому непотрібна. А Трохим грамотний, то нехай читає, а з прочитаного щось і йому розкаже, як то воно на світі повинно бути.

Йшли поволі, нога за ногою, торкаючись плечем kwasолі, що росла на довгих тичках над самою стежкою. Сонце ховалося за клапті порваних хмар, а потім знову випливало на середину неба, розкидаючи по деревах золоте проміння. Стежка підносилася під горбок і старий Охрим за кожним нерівним кроком стогнав і ніби сам до себе, ніби до Трохима, ніби до нікого казав крізь короткий кашель:

— Як бачу, то не довго мені вже носити ті хрести за покійниками. Нехай носять інші, а я вже своє відносив. Але прошу тебе, Трохиме, коли я помру, щоб ти на моєму похороні ніс за мною хреста, — і старий затримався на стежці під чіхратою липою. — А потім, щоб ти написав на моєму хресті ті самі слова, що є написані на могилі того солдата. Пригадуєш, як воно там написано? Га? Пригадуєш... Блаженні, що в Господі вмирають. Так воно і є. Отже, напиши те саме. Послухай мене, бо ж ми були добрими сусідами.

— Добре, діду, добре, але ви ще не вмирайте. Вам ще треба трохи пожити, бо ж до ста років вам ще далеко. А потім буде видно, але тепер ходімо. Я поможу вам перелізти через той горбок, а потім через перелаз, — казав Трохим, беручи старого під руку. З-за дерев повівав теплий вітер, він здмухнув кілька листків якогось цвіту, який упав на голову старого. І був той цвіт такий самий білий, як і Охримова волосся.

Біля перелазу Трохим почекав, поки старий винеє йому Євангелію. Сперся на тин і дивився перед себе на велике господарство, яке колись належало Охримові, а тепер належить двом його синам. Вони тепер якось наспілку доглядають старого батька до смерті, невістки шикють для нього з грубого домашнього полотна штани і сорочки, кормлять якось по черзі, але поза тим мало дбають про старого батька. А старий Охрим також не багато дбає про себе, каже, що йому і так уже нічого не треба.

Трохим чекав, а з голови йому ніяк не виходила Євангелія, яку ось зараз має йому принести Охрим. Думав про неї, думав про написане на солдатських

могилах, думав про похорон Хоми, думав про те, що хотів забути — про смерть. Ось перед ним за тином розложилося багатьма новими будинками господарство Охримових синів. За stodолою на вигоні пасуться корови, вівці, над будинками літають голуби. Далі за вигонем простягнувся город з коноплями і все це належить до того ось самого господарства. Всюди видно тільки життя і достаток усього. Але це ж усе тимчасове. Прийде час, всі ті, що тепер тут господарять, постаріють і помруть, а те все перейде в інші руки. А потім ще в інші і так без кінця. І таке саме станеться з його власним господарством, з його вуликами, з його хатою, з його не таким великим господарством, як Охримова, але впорядкованим, чистим і широким.

І ті якісь непотрібні думки розпирали його голову, нагадували йому про те, що він хотів забути, але забути не міг. І все це сталося чомусь від того Хоминого похорону, від тих старих порослих травою могил на цвинтарі, які він в минулому багато разів бачив, а тепер вони відібрали від нього спокій і рівновагу.

Старий Охрим вийшов з порослого диким хмелем ганку, тримав у руці невеличку зім'яту книжку і насилу пришкандибав до перелазу. Дав книжку Трохимові і сказав:

— Візьми і читай. Це та Євангелія. Мені вже немає коли читати, але ти ще молодий, а тому вчи-ся з неї, як треба жити з Богом. Ті люди казали, що в ній все є написане, що людина потребує. А коли там знайдеш щось доброго для себе, то може і мені старому скажеш. Добре, якщо людина живе з Богом, але таких людей тепер на світі немає.

Трохим узяв книжку, сховав її за пазуху і пішов стежкою до свого подвір'я. А там до хати не пішов, але переліз через тин, минув високі коноплі на городі і сховався між вуликами. Там була дерев'яна лавка, біля лавки стояло відро з криничною водою, яку Трохим завжди там ставив для бджіл. За тином росли соняшники і хиталися від легенького вітру. За ворітьми проїхала чиясь підвода, на сусідньому

дворі хтось витягав журавлем з криниці воду і журавель жалісно скрипів. А потім підвода поїхала далі, журавель перестав скрипіти і навколо була мертва тиша. Тільки бджоли літали над квітами, шукаючи там своєї поживи.

Трохим сидів на лавці і намагався про ніщо не думати. У нього на колінах була розложена Євангелія, яку він уперше в житті побачив, про яку він уперше в житті почув, а тому тепер думав тільки про неї. Якщо вона інших людей робить блаженними і щасливими навіть у смерті, то вона може і його таким зробити. І він почав її читати з першої сторінки, зігнувшись плечем на дерево. Читав-читав, але з прочитаного нічого не міг збагнути. Ніде там не було того, як людина має жити, що вона має робити, щоб догодити Богові.

Тому він закрив книжку, поклавши на неї свою тяжку руку. Дивився перед себе, дивився на вулики, слухав гудіння бджіл і мимоволі почав знову думати про сьогоднішній день, про Хомин похорон, про старого Охрима. Ті думки, ніби осінні хмари, впливали з далекої його свідомості, падали на його чомусь втомлене серце і хилили його до сну. А тому він устав, прийшов до криниці, вмився холодною водою, потім у хаті випив чашку свіжого молока і вийшов знову на подвір'я. Уліта кормила курей і качок. Побачивши дружину, Трохим сказав:

— Уліто, я маю Євангелію!

— Де ж ти її взяв? — питалася вона, не перестаючи розсипати курам просо.

— В Охрима. Він мені дав, бо ти ж знаєш, що він неграмотний, читати не вмів і я можу її мати, скільки мені треба. Це така книжка, яка пише про Бога, вона навчає, як треба Богові служити. Бо я не думаю, Уліто, що ми живемо так, як треба, бо ми Богові по-справжньому не служимо.

— Ти будь обережний, Трохиме, бо колись мій тато сказав, що є на світі така книжка, що називається Євангелія чи Біблія, але її читати всім не можна. І коли б її хтось усю прочитав, то він може по-

мерти або зійти з розуму, — казала Уліта, спинившись біля Трохима і витираючи до фартуха руки.

Кури посходилися з усіх закутків великого Трохимового двору і викльовували розсипане просо. Потім пили в кориті воду і розходилися під дерева, де було багато тіні та холодку. Уліта пішла до хати до своєї щоденної жіночої праці, а Трохим залишився на подвір'ї сам один. Сидів на присьбі, а на його колінах була розложена Євангелія. Вона була по-м'ята від довгого лежання за Охримовими образами, покрита сивою пилюкою і павутинням. Улітині слова чомусь вразили Трохима і він лякався тієї старої книги. Хто ж його знає? Може і правда те, що колись казав Улітин батько, що тієї книги не можна всім людям читати? Різні є на тому білому світі, різні є книги так само, як є різні квіти та рослини. Від одних квітів хвора людина може виздоровіти, а від інших здорова людина може захворіти і померти. Так і книги. Треба старих людей слухати. Вони прожили вік і більше знають від молодих.

Під вечір Роман, Трохимів син, прийшов з поля. Він кілька днів орав паренину для пізнього посіву зимової пшениці, але сьогодні оце закінчив довге те орання. Скинув з воза блискучого плуга і заніс його під шопу, а коні спутав допари і пустив пастися на толоку. Вони трохи попріли при праці, а тепер добре їм не тільки попастися, але добре також прохолонути і відпочити.

Трохим дещо помагав Романові на подвір'ї, бо вввчтра свято Петра і Павла, то треба, щоб подвір'я виглядало так, як воно повинно виглядати в доброго господаря. Заніс під шопу нарубані від учора дрова, поховав граблі, прийняв з-під порога порожню миску, з якої курчата пили воду. Ворота на толоку були відчинені, то він їх зачинив. А потім знову сів на присьбі, поклавши Євангелію собі на коліна.

Роман помив у кориті руки, витер їх трохи шматом, яка завжди висіла біля криниці, а решту витер у штани. І пустився іти до хати. Побачивши в батька на колінах якусь книжку, затримався.

— А що це у вас за книжка? — спитався.

— О, то Євангелія, — казав Трохим, устаючи на ноги. — Я й забувся тобі її показати. Євангелія. Кажуть люди, що це дуже стара і свята книжка, але її читати всім людям не можна.

— Чому? — питався Роман, перегортаючи книжку.

— Бо мати казала, що коли б хтось такий знайшовся, щоб усю її перечитав, то він може померти або зійти з розуму.

— Хто вам таке непотрібне казав, тату? — здивовано дивився Роман на батька.

— Та мати казала, що такого їй наговорив колись її покійний батько. А старих людей, Романе, треба слухати, бо й ми колись будемо старими.

Роман зневажливо махнув рукою і всміхнувся. Перегорнув у книжці ще кілька сторінок і голосно сказав:

— Киньте, тату, таке говорити, бо на світі є різні книги, від яких треба людям учитися, набиратися розуму, але такої книги нема, яка могла б в людини відібрати розум або щоб людина від того померла, перечитавши її. Це все байки. Хтось видумав, а ви повторюєте. Я візьму ту книжку і почитаю. А де ж ви її взяли?

— Та це в старого Охрима взяв. Вона довгі літа лежала в нього за образами, як бачиш, останніх кілька листків вирвано, бо старий казав, що хтось їх скурив. Він мені її позичив, але я чомусь боюся її читати, коли мати таке сказала. А ти читай, а потім мені скажеш, що там написано.

На поріг вийшла Уліта, тримаючи в руці порожнє відро. Другою рукою тримала відчинені до хати двері, щоб не налетіло багато мух і казала чи то до Трохима чи до Романа:

— Принеси мені котрийсь води і ходіть їсти.

І поки Трохим зібрався, поки обтряс із штанів стебла сухої соломи, то Роман схопив відро і побіг до криниці. Над широким, чистим і заметеним подвір'ям проскрипів довгий голос журавля. Відро виплигнуло з криниці і розлило навколо себе блискучі краплі води. З криниці дмухало холодком.

У хаті було напівтемно, бо хоча надворі ще світило сонце, але перед вікнами росла чіхрата черемха, яка завжди кидала на вікно сиву тінь. Багато разів Оліта просила Трохима і Романа, щоб вони зрубали черемху, але вони обидва казали:

— Нехай росте. Зрубати дуже легко. Замахнувся сокирою раз-два і зрубав. І дерева не буде. Але виховати деревину не так легко. А тому, нехай собі росте. Якщо через неї в хаті менше сонця, то можна вийти надвір, а там сонця багато. А добрі господарі дерева не рубають, але садять і плекають, щоб воно росло.

І Уліта більше нічого не казала про черемху. Нехай собі росте. Зимою від неї затишок, а також затишок улітку, коли приходить буря.

На столі вечері ще не було, але Уліта носила її від печі і миску за мискою ставила на стіл. Від мисок здіймалася сива пара і стелилася по стінах, заслоняючи люстро, яке було вмуроване в стіну, а також заслоняючи старі портрети їхніх далеких родичів і довгий рядок ікон, завітчаних квітами, які вчора Роман привіз з лугу.

Трохим за звичаєм сів на своєму місці за столом у самому розі, а Роман присів збоку, бо потребував на столі більше місця, де він міг би покласти книжку. Однією рукою він тримав ложку, а другою рукою перегортав сторінки Євангелії. І так вечеряли. Уліта дивилася на Романа і казала:

— Ти, сину, кинув би таке читання. Так не можна їсти й читати. Це гріх — кажуть старі люди.

Роман сьорбнув з ложки борщу і скривився, ніби той борщ був гіркий або кислий. Подивився на батька і поклав ложку біля миски. Всміхнувся і зморщив брови.

— Ви, мамо, таке говорите, що воно ані в той бік, ані в другий. Казали до тата, що хто читатиме Євангелію, той може померти або зійти з розуму, тепер кажете, що гріх читати і разом їсти. А це не гріх. Гріх, якщо недоброго комусь зробити. Заподіяти якесь зло, — це гріх.

— А що, хіба так добре, як ти їси і разом читаєш? — дивилася Уліта на обох.

— Воно незручно, може й не гарно, коли б у нас були гості при столі, але в тому немає жодного гріха, — сказав Роман. Він закрив книжку і відсунув її на край столу.

Уліта приймала порожні миски. В хаті ставало темніше, бо сонце надворі поволі хилилося до заходу і натягало на себе хмари. За вікном було чути таракотіння порожнього воза. Люди їхали з поля додому.

Роман узяв Євангелію і вийшов надвір. Там видніше, ніж у хаті. Він сів на траві біля воріт. Туди ще світило сонце, тут також повівав прохолодуючий передвечірній вітерець і тут немає назойливих мух.

Перед заходом сонця небо прояснилося, покритося рівною голубінню і накривало теплою плахтою все Очеретно. На сусідньому дворі голосно скрипів біля криниці журавель. Недалеким шляхом один за одним поверталися з поля порожні вози. А Роман сидів і сидів біля воріт, читаючи Євангелію. Біля нього проходив батько, нишком дивився на книжку через Романове плече, але нічого не казав. Пройшов один раз, пройшов другий, третій. А потім затримався і спитався:

— А що, чи це цікава книжка?

— Дуже цікава, — відповів Роман і перекинув нову сторінку.

— Але уважай, Романо, уважай. Не читай відразу так багато. Залиши назавтра, бо може це правда те, що мати казала. Треба читати, але поволі і не всю нараз, — і Трохим пішов через подвір'я на дорогу. Там було чути чийсь голоси. Хтось з кимось сперечався, комусь щось доказував. Були голоси чоловічі й жіночі. Роман пізнав по голосі своїх сусідів, пізнав грубий задиркуватий голос Артема Гончара, з яким він завжди зустрічається біля кооперативи, але тепер Романові не хочеться вставати і йти на ті голоси. Нехай собі сперечаються. А йому добре ось тут сидіти біля воріт на траві. Читати ще видно, а

книжка цікава, якої він ще ніколи не бачив і не читав. Він перечитав про якогось блудного сина, що залишив дім свого батька, а сам пішов блудити по світі. Гірке було його життя, а тому він, набідувавшись, повернувся додому і батько його не вигнав від себе, а прийняв з великою радістю. Добрий був той батько.

Роман поклав пальця між перечитаними сторінками, щоб не забути прочитаного і думає про того блудного сина і про його доброго батька. Думає і порівнює того батька з своїм батьком. Невідомо, чи його батько прийняв би його, коли б він так залишив свій дім, а потім вернувся назад. Прийняв би. Ні, не прийняв би, бо його батько хоча і добрий, але він не любить, якщо Роман у чомусь неслухняний. Його батько любить порядок, тримає вдома дисципліну, ніби в війську офіцер.

Дорогою знову поїхала з поля порожня підвода, а сонце скотилося ближче до заходу, запаливши вогнем хмари. З-за густих кущів, якими було обсажене все Трохимове подвір'я, вийшов господар — Трохим. Він зачинив за собою ворота і спинився біля Романа.

— Ти чув, що взавтра має бути в нашому селі? — спитався.

— Ні, не чув. А що? — дивився Роман на батька, затуляючи книжкою сонце.

— До Арсена Черняка мають прийти з Олексина якісь штунди. Арсен з ними познайомився і запросив до себе. І в нього в хаті вони матимуть якийсь своє собраніє. А то недобре. Це люди, які в Бога не вірують, образи викидають з хати і не ходять до церкви. Тому Артем Гончар каже, що ми не повинні їх впускати до села. Вони зводять людей на якусь дуже погану дорогу, — казав Трохим і ходив біля воріт по траві в один бік і в другий.

— Артем не має права заборонити комусь приходити до нашого села. Він може когось не впускати на свій двір, до своєї хати, але якщо Арсен Черняк когось запросив до себе, то це не Артемова справа,

— і Роман поклав книжку на траву, а сам пустився іти на толоку, щоб завести коні до стайні.

Трохим сперся на ворота і кинув за Романом:

— А я, сину, не так думаю.

— А як же ви думаєте? — оглянувся Роман на батька.

— Я думаю, що коли до села приходять якась небезпека, наприклад, коли приходять пожежа чи якась недуга, то це справа не однієї людини в селі, але справа всіх людей, — і він поступився від воріт на толоку, затулив рукою сонце і йому здавалося, що він дуже добре і логічно сказав.

Роман нічого не обізвася. Він розпутав коні, пустив їх до хліва, а сам пішов до хати. В хаті було вже темно, але лампи не треба було ще світити. Уліта щось поралася з мисками, підмітала долівку, а Трохим сидів біля столу і оповідав їй те, що він чув на вулиці від сусідів. Узавтра буде свято Петра і Павла і якраз на те свято до їхнього села мають прийти штунди з Олексина, проти яких Артем організує хлопців, щоб тих людей не пустити до Очеретного. Бо це небезпечні люди. Про них ходять різні страшні чутки і їх треба боятися. Хто до них пристане, то повинен розписатися в їх книзі і розписатися власною кров'ю з мізинного пальця лівої руки. А коли відбуваються їхні якісь зібрання, як вони це називають, то під столом, де вони збираються, стоїть порожня бочка, накрита чорною плахтою, а в тій бочці сидить, бодай не згадувати під вечір, сам сатана. І він вилазить з тієї бочки вже тоді, коли всі розійдуться. Це дуже страшне і про це все оповідав Артем, а він знає. Він бачив тих людей на ярмаркові і говорив з ними та сперечався.

Трохим з великим запалом оповідав те, що він щойно чув на вулиці, а Уліта слухала це з великою увагою. В її охач стояв переляк, чоло морщилося і вона лякалася тих Трохимових слів, а також лякалася тієї темряви, що поволі засновувала всю хату. Тієї темряви також боявся Трохим, він боявся своїх власних слів, не хотів вірити тому, що Артем оповідав, але вірити треба було. Артем на вітер ніколи не

говорить. Він людина бита, бувала. Служив у війську, знайомий з самим старостою в місті, до волості хотіли вибрати його радним, але чомусь не вибрали. Він низького росту, грубий, ніби бочка, волосся на голові вже сиве, підстрижене під макітру, вуса також підстрижені, а коли він сердитий і коли говорить, то вони трясуться, ніби їх там хтось смикає.

В хаті робиться щораз темніше. Але Уліта лампи не запалює, бо шкода без великої потреби випалювати нафту. Можна посидіти і в темряві. І вони сидять. Трохим перестав оповідати, сидів біля столу з похиленою на руку головою, Уліта кришила на завтра капусту, а Роман ходив по хаті, тримаючи руки в кишенях. Ходив від стола до порога, а потім став біля вікна і дивився на далекі хмари, що палали на заході. Трохим посунувся до мисника і напився свіжої води. Вітер рукавом уста і подивився на сина.

— А що ж ти на все це скажеш? — спитався.

— На що? — оглянувся на батька Роман.

— Ну нащот отих штундів, — казав Трохим.

— Я сам не знаю, що треба думати і що казати, — відповів Роман. — Я тільки знаю те, що ані Артем, ані хтось інший не мають права заборонити чужим людям приходити з сусіднього села до Очеретного. І ви, тату, не кладіть до того вашої руки. І Артемові не все вірте. Він говорить багато непотрібного, а тому будьте від нього далі. В селі є своя влада, є солтис і він нехай дивиться за порядком. Так буде ліпше.

— Так, так, я також так думаю. Прийдуть, нехай собі приходять. Кожний має право іти туди, куди він хоче, — обізвалася від печі Уліта, тримаючи в руці головку капусти.

Трохим мовчав. Через трохи відхилене вікно, яке виходило в сад, на нього дмухнуло теплим вечірнім вітром і його волосся на голові ворушилося, ніби куділь з вовни. Він махнув рукою і пустився до дверей. Вийшов на своє широке подвір'я і вилив до порожнього корита воду, що стояла в відрі біля криниці. Над Очеретном і над його подвір'ям стояла тиша

літнього вечора. На небі ще не було зір, але вони незабаром мали там запалитися. Кури вже давно сиділи на своїм сідалі, а качки під хлівцем ще тихо шпорталися, ніби сварилися самі з собою. Десь далеко почувся голос сови. День кінчався, мала ось прийти ніч.

А другого дня було свято Петра і Павла. Хоча це були не Зелені Свята, але Уліта ще вчора вирізала кілька липових галузок і застромила їх на ганку біля дверей. Вона любить лепеху, любить липу і черемху, а тому тією зеленню завжди приоздоблює свою хату.

Сонце давно зійшло і розігнало над Очеретном ранішню темряву. Воно скупалося в нічній вологості, а тому тепер сяяло над Трохимовим подвір'ям і висушувало ранішню блискучу росу. Пробудилися Трохимові бджоли. Співав півень. Рідшав туман, лягаючи на сад і на город.

Роман устав рано. Його коні, спутані допари, пасуться вже на толоці, а він сам примостився на перелазі і читає свою Євангелію. Перекидає сторінку за сторінкою, листок за листком і знаходить там таке, від чого йому важко відірватися.

Він читав і навіть не помітив, коли біля нього за ворітьми пройшов Артем Гончар. Побачивши Романа, він підійшов до перелази.

— Чи батько вдома? — спитався.

— Так, удома, — відповів Роман, не відриваючись від книжки.

— А де ж він? — знову Артем.

— Він у хаті і я його зараз покличу, — і Роман пустився до хати, човгаючи по росі чобітьми, взутими на босу ногу.

— Тату, — гукнув він на ходу, — ходіть, хтось вас кличе!

Трохим вийшов на поріг, розчісуючи пальцями на голові волосся. Закрив очі від сонця і пустився до перелази. Побачивши Артема, він відразу спитався:

— А що був у попа?

— Був, — тихо і сухо відказав Артем.

— А що ж піп на те? — знову Трохим.

— Нічого. Казав, щоб тих людей не чіпати. Не можна. Вони мають право ходити, куди вони бажають і мають право молитися по-своєму. А зла жодного вони нікому не роблять, — при тих словах Артем дістав з кишені люльку, напхав її тютюном, але не запаливав, а так і тримав в устах, розглядаючись навколо.

— І що ж ми будемо тепер робити? — знову спитався Трохим Артема і Романа, дивлячись то на одного, то на другого.

— Нічого, — зітхнув Артем, шукаючи в кишені сірників.

— А хіба що, ви мали щось робити? — подивився Роман на батька.

— Так, мали, — відповів за Трохима Артем, — бо ми маємо свою віру, свою церкву і нам не треба чогось іншого. Тому ми хотіли вийти за село і не пустити штундів з Олексина. А коли б вони не послухали, то ми вже мали хлопців, які були б їх до того змусили.

— Ну і що? — цікавився Роман, споглядаючи то на батька, то на Артема, який чухався за вухом, розпалював у люльці вогонь і казав:

— І з тим самим я пішов до попа. Він мене гарно прийняв, але сказав, що ми не маємо права щось такого робити. Тому так і буде. Нехай собі приходять. Хто хоче, піде їх послухати, а хто не хоче — не піде, — і Артем, хоча ще не кури́в, але тепер сердито сплюнув на траву і став там своєю тяжкою ногою.

З хати вийшла Уліта, трохи вже прибрана по-святочному. Прийшла й собі до перелази, кивнувши до Артема головою на добрий ранок і сперлася на тин. Біля її босих ніг терся домашній кіт, до своєї господині бігли кури і качки, наповнюючи подвір'я гамором.

Трохим став правою ногою на каменя, що тут лежав біля перелази і спитався Артема:

— Добре, а що батюшка казали на те все, що ті штунди виробляють? Вони ж на своєму зібранні мають під столом порожню бочку, в якій сидить не-

чиста сила, вони кидають на землю хреста і навмисне ходять по ньому ногами і плюють на нього?

Артем потягнув з люльки диму і зітхнув, дивлячись на всіх. А потім сказав:

— Нічого піп на це не казав, тільки сміявся. І, правда, казав, щоб ми такого більше не говорили, бо ніхто розумний в таке не повірить.

— І дуже добре і правильно сказав, — обізвався Роман.

Трохим подивився на сина, подивився на Уліту і пустився до хати, махнувши на все рукою. Артем і собі пішов на дорогу, а біля перелазу лишилася Уліта з Романом. На них падала тінь високої липи. З церкви почувся голос дзвону, який приємною музикою розплився в тумані липневого ранку. Уліта зітхнула і перехрестилася.

— Треба збиратися до церкви, — казала до Романа, — а ти також збирайся. А після церкви батько поведе коні на поле попасти на конюшині.

— Добре, мамо, я зараз піду, тільки дочитаю отого листочка в книжці, — казав Роман, — але ви кажіть татові, щоб він менше зв'язувався з дядьком Артемом. Так недобре робити, як вони думали і добре, що піп їх опам'ятав.

— Скажу, Романе, скажу, — говорила Уліта, зав'язуючи на голові хустину.

Від церкви понад дерева ще почувся голос дзвону. Роман дочитав сторінку з Євангелії, переклав там стеблом трави і поволі пішов до хати збиратися до церкви. Трохим порався біля своїх вуликів.

Пополудні небо захмарилося, але надворі було тепло, навіть парно, як це завжди буває перед дощем. Люди Очеретного нічого не роблять, бо свято, а тому сидять купами по садах, над дорогою, де є трава. Мужчини грають у карти, а жінки розповідають одна одній різні історії та новини. А тих новин в Очеретному дуже багато. Минулої ночі хтось покрав муку в панському млині, з міста приїздила поліція, шукала по селі, але нічого не знайшла. Архип Яковець, якого хата стоїть на самому краю села, задумав зрубати стару порохняву липу. Він її трохи

підрізав пилкою з усіх боків, а потім поліз наверх зачепити мотузка і тягнути липу на дорогу, щоб не впала на стодолу. І саме тоді, коли він прив'язував мотузка, липа захиталася і разом із ним впала на землю. Архип лишився живим, але поломило йому руки, побило голову. Приїхав з міста костоправ, щось там поправляв, поскладав, але ніхто не знає, чи Архип буде жити.

Знову Прокопів Федот, обійстя якого простягнулося за кооперативою до самого поля, посилав сватів до Макаревої Хведоськи. Одні кажуть, що вона за нього піде, бо ж він багатий і самотній в батьків, а інші кажуть, що не піде, бо дивиться за молодшими і кращими.

Старий Онисифор на Заріччі судиться за своїм сином, наймолодшим Гнатом. Обидва, батько і син, носять до адвокатів у місті яйця, масло, кури і судяться уже другий рік. За межу, за кусочок землі. Старий Онисифор каже, що це його межа, а син каже, що його. Яблука падають з яблуні старого за межу і син не має права їх збирати, бо це яблука батькові. Але він збирає, нікого не питаючи. І адвокати радять, що найкраще буде, коли він ту яблуню зрубас.

Отже, в Очеретному багато новин, багато різних подій, з якими жінки по перелазах тепер діляться одна з одною, розбираючи все те по кісточці.

І нараз над селом пролунала якась пісня, а хтось з мужчин голосно сказав:

— О, вже прийшли!... Штунди прийшли. Треба піти і послухати.

Купки чоловіків, які досі сиділи на траві і грали в карти, вставали один за одним на ноги. Обтрясали з себе сухі стебла трави, наклали на голови солом'яні капелюхи і вилянули від сонця кашкети. Одні йшли додому, одні далі сиділи і грали в карти, а одні йшли туди, звідкіля було чути спів.

Хата Арсена Черняка стояла над самою дорогою в центрі села. Вона стара, має тільки три маленькі вікна, покрита почорнілими солом'яними сніпками. Навколо неї лежать грубі дубові колоди,

бо Арсен уже другий рік возить їх для будови нової хати. Тепер на тих колодах повно людей. Вони обсіли їх ніби гайвороння на попівських тополях і слухають пісень, які вилітають з хати крізь відчинені вікна. Людей повно не тільки на всьому широкому Арсеновому дворі, але їх також повно в сінях, повно надворі біля кожного вікна. Вони стають на пальці, підносять догори голови, щоб тільки все бачити, все почути.

Дорогою від панського млина їхав поліцай з довгою рушницею за плечем. Побачивши стільки народу, зліз з воза і спитався когось біля воріт:

— Що то єст?

— То, пане, штунди співають, — відповів якийсь чоловічий голос.

Поліцай махнув рукою і пішов на дорогу до свого воза. А голосна пісня вилітала з хати, ніби випущена з клітки пташка і разом з соняшним промінням стелилася над селом. Такої пісні в Очеретному ще ніколи ніхто не співав, ніколи ніхто тут такої пісні не чув.

Трохимовому Романові вдалося втиснутися до сіней. Там двері були відчинені до хати і він усе бачив, усе чув. За столом, накритим білим обрусом, сиділо кількох незнайомих мужчин, кілька молодих дівчат. Перед ними на столі лежали якись маленькі книжки в жовтих обгортках, з яких вони всі співали.

Потім молодий ще мужчина, з підстриженими короткими вусами щось говорив, щось читав. Він казав, що читає з Євангелії, зо святої Божої книги, яка навчає нас, як треба жити на світі і як треба служити Богові. Вона каже, що всі люди на світі грішні, що немає праведного ані одного, але є на світі тільки один Спаситель, Ісус Христос, Який може простити кожного грішника. Треба тільки грішникові покаятися і прийти до Христа.

Роман виліз у сінях на драбину, що стояла біля комина і йому було видно над людськими головами все, що в хаті робилося. Він пригадав, що в нього

вдома також є Євангелія, але такого, як це говорить молодий незнайомий мужчина, він ще не читав. Хіба, може, воно десь далі написано.

Молоді дівчата знову почали пісню, а потім усі, що сиділи за столом, устали на ноги і молилися. І молилися не так, як моляться всі люди, а якось інакше. Роман ще ніколи таких молитов не чув, бо вони й не були подібні до тих молитов, які є в їхньому молитовникові, який лежить у них в хаті за образами.

Старий Арсен Черняк, господар хати, також стояв біля столу і молився. І Роман подумав, що він напевно вже записався до штундів, якщо разом з ними він молиться і заплющує очі.

А по молитві знову всі сіли за столом. Люди в сінях і під вікнами перестали дихати, ставали на пальці, намагаючись більше побачити, що в хаті діється. Що то буде тепер? А в хаті замовкла пісня, не було чути жодного читання. Було тихо на подвір'ї, в сінях і в хаті.

І нараз спокійний, але дзвінкий голос незнайомого мужчины в хаті заговорив:

— Дорогі наші друзі! Брати і сестри, може ви маєте якесь питання до нас, то можете спитатися? Може для вас щось незрозуміле, то ми будемо раді дати вам відповідь? Питайтеся... Прошу.

Надворі, в сінях і в хаті знову стояла глибока тиша. Було тільки чути дихання людей, хтось хотів вигідніше в натовпі обернутися, хтось комусь став на пальці і той напівголосно застогнав. А потім біля самої печі в хаті хтось голосно спитався:

— А скажіть, чому ви в хреста не віруєте? Чому ви кидаєте його на землю і топчете ногами і плюєте на нього? Га, скажіть!..

— Це неправда, дядьку, — обізвався молодий мужчина за столом. — Вам хтось наговорив того, чого ми не робимо.

— А з якої ви Євангелії читаєте? — знову той самий голос від печі.

— От з тієї. Дивіться, — і молодий незнайомий мужчина за столом підніс високо над своєю голо-

вою маленьку книжку. — Євангелія на світі тільки одна.

Роман бачив, як Артем Гончар пропихався від порога до стола і тримав руку догори. І голосно на всю хату казав:

— Почекайте, почекайте і скажіть нам правду, чи у вас та сама Євангелія, що в нас у церкві? Га, ану скажіть?..

— Ні, дядьку, не та сама. В церкві одна, а в нас друга, але зміст їх, цебто те, що в них написано — однакове.

В Артема Гончара вже не було питання. Він допхався до самого столу, але питань не мав жодних. Висипав те, що мав, а тепер стояв порожній і дивився на людей, ніби шукаючи в них допомоги. А потім витер з чола піт і на всю хату сказав, обертаючись до людей:

— Романе, чи ти маєш з собою Євангелію?

Роман зліз з драбини і поглядив свою кишеню в маринарці, де була Євангелія, яку він сьогодні вдома читав. Йому було ніяково, бо тепер усі люди дивилися на нього. Дивилися і не могли вийти з дива, що Трохимів Роман має Євангелію. Де ж це він міг її взяти? Євангелію має...

А Роман зліз з драбини і пропихався крізь натовп до столу, важко дихучи. Незнайомі люди за столом всміхнулися до нього і подали йому руки. І хтось спитався:

— Ви, друже, маєте Євангелію?

— Маю, але вона по-російському, — відповів Роман.

— Це нічого, бо в нас також російською мовою. Нашою мовою Євангелії ми ще не маємо, але колись напевно будемо мати, — сказав незнайомий чоловік за столом. — Ану прошу прочитати, наприклад, від Марка, перший розділ, п'ятнадцятий вірш. Прочитайте...

Роман перегорнув сторінки своєї Євангелії, але потрібного місця знайти не міг. Йому допомгли і дали прочитати. До сіней натиснулося ще більше людей, їх ще збільшилося під вікнами. Всім було ціка-

во почути, що це прочитає Роман і чи то правда, що штундистська Євангелія така сама, як і православна. А ще більше всім людям було цікаво знати, де це Роман міг узяти Євангелію. А Роман випростався, підніс високо голову і ніби дяк у церкві, прочитав:

— І говоря, що ісполнілось время і пріблізілось Царство Божіє: покайтесь і веруйте в Євангелію!"

Перечитав і спинився. Молодий чоловік за столом відкрив свою книжку, показав Романові те саме місце і голосно прочитав те саме, що й Роман. Артем стояв, важко сопів і витирив з чола піт. Переступав з ноги на ногу і шукав місця, де б то сісти, але такого місця в хаті не було. Там навіть не було більше місця стати.

Молодий чоловік за столом, бажаючи допомогти Артемові, подав йому свою Євангелію і сказав:

— Візьміть, дядьку, самі і відкрийте там, де ви бажаєте і ми звіримо тих дві Євангелії. Візьміть, візьміть...

Артем розгорнув книжку наполовину і поклав свого жовтого від тютюну пальця з правого боку, де починається вірш.

— Отут, — сказав, — але я неграмотний, то нехай прочитає Роман. І Роман знову голосно на всю хату, щоб було чути і в сінях, і за вікном, читав:

— Ібо возмездіє за грѣх — смерть, а дар Божій — жизнь вечная во Христе Ісусе, Господе нашем, — і спинився, поклавши там, де читав, стебло трави.

У хаті знову було тихо, люди за столом складали свої книжки, з яких вони співали і збиралися в дорогу. Всі поволі розходилися, Арсенева хата порожніла, здається, що ширше стало подвір'я, блищали витерті людським сидженням дубові колоди.

А сонце знову випливало з-за хмар і розсипало по Очеретному своє тепле проміння. Люди розходилися до своїх домів садами, городами і перелазами. Голосно сперечалися між собою про те, що вони сьогодні бачили і чули.

Це було перше євангельське богослуження в Очеретному, перше насіння, що було кинене на добру ріллю, яке відразу почало кильчатися і рости.

На другу неділю такого зібрання в Очеретному вже не було, але люди казали, що Арсен Черняк з своєю дружиною пішли за шість кілометрів до Олексина, де щонеділі такі зібрання відбуваються. Він приніс з собою якихось книжок, грубих співаників, на яких великими буквами було написано "Гусли". Щовечора він з дружиною і з своїми синами співають з тих книжок, читають, запрошують до себе сусідів, щоб вони слухали.

Нафтова лампа стояла на столі, вона блимала жовтим світлом, біля якого не можна було б вишивати, але читати можна. Решта сусідів неписьменні, але зате письменний господар. Він служив колись у царському війську, був аж у Житомирі, а тепер він сидить у самому розі за столом, водить грубим пальцем по листові книжки і читає. І, Боже, як багато в тому читанні нового! Все нове. Жаль тільки, що все це написане не нашою мовою, але це й не дивина, бо все побожне читання не може бути написане мовою нашою, якою ми говоримо в хаті, якою сваримося одні з одними. Все побожне має мову свою. Таку, як у церкві, таку, як у цих піснях. Слушайте повесть любови, в простоте! Слушайте дивний рясказ. Гарні це слова і гарна мелодія. Арсен чув її в Олексині, добре запам'ятав, а тепер намагається навчити всіх своїх домашніх і своїх сусідів. Голос його вже старий, він дрижить, як розстроєна струна, але Арсен ще співає. Знає мелодію і виводить її завертантами то вгору, то вниз.

І людей в його хаті збирається все більше і більше. Такі збори вони мають щонеділі. Спочатку збиралися тільки в неділю вранці, а потім також почали збиратись в неділю ввечері, а також в середу.

Арсенева хата стала малою, він повиносив із неї всі непотрібні ослони, виніс до стодоли одного стола, але хата тим не побільшилася. Вона ніяк не може помістити тих, що цікавляться якоюсь новою вірою.

І люди почали збиратися в Оліяна Колісника. Його хата просторніша, вона стоїть під самою горою,

зараз за громадською криницею і в ній може зміститися багато більше людей, ніж в Арсена. В Оліяна є також три молодих дівчини і всі вони тепер гарно співають, ніби соловейки. Той спів притягає інших молодих, також притягає старших, яким цікаво знати, що це пишеться в тих Євангеліях, про що це співається в тих піснях.

Трохимів Роман ще ні одного разу не був на штундиському зібранні ані в Арсена, ані в Оліяна під горою. Батько йому заборонив туди ходити і він хоче батька слухати. Уліта також казала, що вона не хоче, щоб Роман ходив туди, куди не треба йти. Але Роман таки колись збирається піти, може тоді, коли батьків не буде вдома. А тепер він тільки пильно читає свою Євангелію і боїться, щоб старий Охрим її в нього не відібрав. Тоді він був би дуже самотній, бо Євангелія стала для нього другом і без неї він не міг би прожити дня.

І одного разу, коли Роман читав Євангелію і думав про те, щоб старий Охрим у нього її не відібрав, на Трохимове подвір'я прийшов Охримів онук, тримаючи біля себе на мотузку молодого собаку. Роман вийшов напроти нього.

— Чи ваш тато є вдома? — спитався хлопець.

— Є, але він у пасіці, — відповів Роман. — А нащо він тобі?

— Мене послали, щоб ваш тато прийшов до діда. Він дуже хворий. Три дні вже нічого не їсть і не встає, — і хлопець потягнув за мотузку з собакою і поволі пішов за ворота.

Роман гукнув батька і той вийшов з-за вуликів, здіймаючи з голови круглу сітку від бджіл.

— Що треба? — спитався Романа.

— А ось щойно був Охримів онук і просив, щоб ви прийшли до них. Старий Охрим дуже хворий, — і Трохим почав скидати з себе заялозену і брудну сорочку, яку він завжди надягав, коли йшов до пасіки. Потім в кориті помився, розчесав пальцями волосся на голові, яке стирчало, ніби стерня. І пішов через сад на дорогу.

Вернувся більше, ніж за годину, коли Роман смарував воза, збираючись узавтра до міста. Він здіймав колесо за колесом, клав туди смаровидло, а руки витирав соломною. Трохим схилився на ворота і вони голосно зарипіли, бо також на завісах ніколи не були мащені.

— Тату, а як Охрим? — спитався Роман.

— Погано, дуже погано, — відповів Трохим. — Лежить на ослоні під вікном, бо думає, що біля вікна буде йому легше. Не має чим дихати і їсти нічого не може. Просив меду, то я зараз занесу свіжого щільника. Все життя своє дбав, щоб залишити по собі щось дітям і залишив. Нові будинки, багато землі, а тепер хворий і лежить самотній і одинокий. Нікого немає біля нього, бо то все в полі. Жнива, кошиця, сіно, орання під озимину, то хто там думає про батька? Таке людське життя, — і Трохим знову натягнув на себе довгу сорочку, що сягала до самих колін і пішов до вуликів.

— Тату, а він нічого не казав про ту Євангелію, що в мене? — знову Роман.

— Нічого. Вона йому вже непотрібна, бо він мало що пам'ятає, — сказав Трохим і зачинив за собою хвіртку до пасіки.

Потім вийшов з пасіки, несучи в руці свіжого щільника. По його пальцях капав мед. Навколо літали сердиті бджоли і Роман сховався під шопу.

Трохим заніс старому Охримові меду, Уліта дала свіжих квашених огірків. Він довго сидів біля хворого свого сусіда. Прийшли сини, прийшли невістки, онуки. А Охрим важко стогнав, шукаючи худю рукою за чашкою з водою. Водив по всіх глибоко впавшими очима, але говорити вже нічого не міг. Показував тільки рукою на уста і тоді йому давали холодну воду, від якої ставало легше. Вода стікала по бороді на сорочку, на зарослі сивим волоссям груди, які підносилися від важкого дихання.

З саду через відхилене вікно дмухав вітер і від того вікно трохи хиталося. За садом на далекому обрії заходило сонце. Один день кінчався, кінчалось також і згасало одне людське життя — життя

старого Охрима. Життя, яке мало перед тим багато пригод, а тепер усьому тому поволі приходив кінець.

Уранці по Очеретному розійшлася чутка, що один з найбагатших господарів у селі, старий Охрим, помер. На дзвіниці дзвонив дзвін, люди хрестилися, говорили по покійному молитви, а над селом, як і кожного ранку, стелився туман. На Трохимовій столі стояв у своєму кублі бусель. Він підніс одну ногу під крило, низько опустив голову і йому було байдуже, що в селі робилося. А дзвін дзвонив:

— Бам! Бам! Бам!...

Роман замітав подвір'я і йому було жаль старого Охрима. Був, працював, збирав гріш до гроша, колосок до колоска, а тепер відійшов і все покинув. Нічого не взяв з собою, нічого за ним не повезуть на цвинтар, а тільки його самого. Отака людська доля, таке людське життя. Всіх однакове, для всіх коротке. Довге воно тільки за молодости, а потім таке коротке, ніби сон, ніби один день.

З хати вийшов Трохим. В його руках була сокира, обличчя обвисле, зажурене, потемніле.

— Ви куди, тату, з сокирою? — питався Роман, спершись на граблі.

— До Охрима. Треба допомогти зробити труну, потім треба допомогти копати на цвинтарі яму. Сини не мають часу навіть поховати батька, а тому шукають людей. Просили мене. А завтра мені треба нести хреста перед труною, а він дерев'яний і тяжкий. Колись за всіма покійниками носив того хреста старий Охрим, а тепер треба комусь нести і за ним. І так за кожним по черзі. Сьогодні за Охримом, а завтра за нами. А ти, Романе, понесеш хоругву. Нема кому. Всі люди в полі. Помер старий якраз в таку пору, в жнива, — Трохим поклав під руку сокиру і пішов за перелаз до Охримового двору. Звідти було чути, як хтось різав пилкою дошку.

Другого дня надворі був вітер, але було сонячно. Завелика похоронна процесія йшла через усе село, затримувалася на кожному роздоріжжі, священник щось читав по-слов'янському, дяк співав — Свя-

тий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас! А потім ішли далі до якогось другого роздоріжжя. Йшли поволі на горбок до церкви, а потім на цвинтар. Вітер шарпав старими хоругвами, вони хилилися в один бік, потім у другий, а голос дзвону, разом з дяківським співом, лягав на сади, здіймався над хатами. Протяжний і суворий, як і сама смерть.

Після похорону всі учасники тієї процесії пішли до Охримових синів на поминальний обід, а Трохим лишився ще на цвинтарі сам. Він згорнув на одну купу всю свіжу землю, зробив могилу, обступив її лопатою і відчув, що він втомився. Сів на горбок чиєїсь могили і задумався. Охрим не виходив йому з голови. Згадав ті солдатські могили в розі цвинтаря і пішов туди. Напис на одному хресті ще був розбірливий і він його читав:

— Блаженні ті, що вмирають у Господі.

А потім поклав лопату на плече і поволі пішов до села. Вітер кидав йому під ноги стебла соломи, зривав з голови кашкета, шарпав за поли маринарки. До дзвіниці рипнули двері. Старший Охримів син заносив туди мари і хоругви, які завжди там стояли в куті, притулені одна до одної. Колись ту роботу завжди виконував старий Охрим, а тепер невідомо, хто буде зачиняти дзвіницю, заносити до середини мари та хоругви.

На другу неділю Трохим з Улітою збиралися їхати аж на поште село відвідати родичів. Віз уже готовий і помащений смаровидлом ще від учора, а також вимощений соломою. Вони обоє їдуть з Улітою, а Роман лишається вдома на господарстві. Треба комусь бути вдома, бо ж тут кури, качки, корова. Ну і хата, ціле господарство і не можна отак лишити все напризволяще.

Роман устав дуже рано, ще до сходу сонця. Наклав для корови накошеної учора трави, налив качкам до корита свіжої води, курам розсипав по подвір'ї овес. І він радий з того, що він сам удома. Якраз неділя, якраз гарна погода і він конче піде до Олексина. Це недалеко, тільки п'ять-шість верстов.

Під вечір буде назад удома і ніхто не знатиме, куди він ходив, ніхто не знатиме, де був, а зокрема ніхто нічого не скаже потім батькові, який чомусь не любить, коли Роман читає Євангелію, згадує про штундів.

І коли сонце піднялося над садом, він зачинив на клямку ворота і пішов вузькою стежкою, яка тягнулася під лісом і була ще мокра від нічної роси. По ній ступали босі Романові ноги, а чоботи, зв'язані за вушка, теліпалися на плечах. Ліс шумів, високі граби і берези хиталися, навіваючи якісь веселі думи. В кишені маринарки була Євангелія і Роман чув, як вона трохи відтягала праву полу. Тримав її рукою. Ішов і слухав музику лісу. Десь далеко в гущавині кричала ворона.

Потім стежка вийшла на поле, на якому стояли копиці сіна. Над ними цілими табунами літали шпакки. По небі пливли порвані клапті хмар.

Роман присів на зелений моріг, витер ноги сухою онучею і взувся в чоботи. Вони блищать, ніби нові, бо вчора вичищені пастою. Тут зараз буде знайомий хутір, проходилимуть люди, а сьогодні неділя, то не личить такому великому парубкові йти босоніж. І тому він узувся в чоботи, але маринарку скинув і взяв її на руку.

Ішов, а різні думки йшли разом із ним і не давали йому спокою. Ось він прийде до якихось чужих і незнайомих людей і що він казатиме? Вони спитаються, пощо він прийшов, а в нього не буде слів на відповідь. Бо й справді, чого це він іде? Пощо і куди? А потім ще й батькові хтось донесе, що він був в Олексині. Може також щось статись вдома, а його нема. Огонь, чи інше якесь нещастя. А його нема, бо пішов до Олексина. До штундів...

Він затримався на греблі. Стояв і думав. Йти чи не йти? Праворуч блищала Горинь, під берегом росли ворбові кущі, похилившись до самої води. Тут ріс також очерет і шелестів від вітру так, як восени шепотить на городі сухе кукурудзиння. Проміння сонця купається в воді і Роман там бачить свою тінь. Над ним пролетіла дика качка і впала в неда-

лекий очерет. Потім пролетіла друга, третя. А Горинь пливе тихо, спокійно, як і завжди, вбираючи в свої води проміння сонця.

Роман подивився догори. Сонце було під полудень. Йому треба спшити. Він перекинув зложену маринарку з однієї руки на другу і сказав сам до себе:

— Піду! — і пішов поміж вербами, між тополями і хатами з солом'яними стріхами. Це був якийсь невеликий хутір, а зараз за тим хутором починалися хати Олексина.

Надворі було тепло аж душно, але Роман задля годиться, задля неділі вдягнувся в маринарку і пішов під гору до села. Колись він там уже був кілька разів, а тому він знає, де є школа, де кооператива та молочарня. А звідтам повернути ліворуч і між зеленими липами зараз буде невеликий молитовний дім. Він прийде, привітається з кимось, хто там буде, а потім нишком, щоб не дуже себе показувати, сяде десь збоку або в самому куті, щоб його ніхто і не помітив. Хочеться побачити, хочеться послухати, як то воно в них є. Це цікаво. То ж це якась віра, нова віра. Вони читають ту саму Євангелію, що й він читає. Це також якась церква.

На подвір'ї біля молитовного дому були якісь люди, але всі вони для нього незнайомі. Роман здійняв у дверях кашкета і ввійшов до середини. Там були вже люди і він сів у самому куті з-заду, як і хотів. Розглянувся навколо себе. На стінах висіли якісь написи, але вони були далеко від нього і він не міг їх прочитати. Біля самого столу на ослонах він побачив тих самих молодих дівчат, що колись були в Очеретному і тих самих мужчин. Хтось подав Романові співаника, хтось почав пісню і широка кімната наповнилася співом. По тому старший вже і незнайомий мужчина вийшов за стіл, який стояв на підвищенні і сказав усім, хто має Євангелію, знайти те місце, яке він оце зараз буде читати. Роман дістав і свою Євангелію. Він уже знає, де треба шукати Матвія, Марка, Луки та Івана, а також знає апостольські листи. І він нишком читає, прислухо-

вуючись до свого тихого голосу і до голосу того незнайомого мужчини, що стоїть на підвищенні.

Потім усі молилися, ставши навколішки, кому було це вигідно стати. Потім ще співали про доброго пастиря і про вівцю, яка згубилася в пустині. Зо всіма співав також Роман. А потім ще співали, ще хтось говорив за столом на підвищенні і було таке богослуження. Роман не знав, коли воно почалося і не знав, коли воно кінчається, але він побачив, що люди заметушилися і поволі почали один за одним виходити. Він подумав, що це вже кінець і собі вийшов надвір. Біля порога хтось узяв його за ліктя. Він оглянувся і пізнав того молодого мужчину, який колись був в Очеретному. Прийшла також молода дівчина, яка тоді була в їхньому селі. Прийшли й інші незнайомі. Вони оточили його з усіх боків. Усміхаються до нього, вітаються з ним, називаючи його братом. А Романові від того так приємно, якось так солодко, а з другого боку якось ніяково. Який же він їм брат? Здається йому, що всі ці люди отут, це його односельчани, його родичі, яких він знає давно.

Ось ще хтось підійшов з-заду і торкнувся його плеча. Роман повернув голову. Це був Арсен Черняк з Очеретного. Він витирає рукавом вуса, витирає чомусь очі і мило всміхається до Романа.

— Добре, що прийшов, — каже. — Ти перший раз? Слава Богу. Тут твоє місце, Романе. Якщо тут стоятимеш, то будеш щасливий. Приходь і знайомся з молодими.

Роман ішов додому знову греблею. Так, як і перед тим, блищала поверхня Горині, біля берега шелестів очерет, над водою літали ластівки. Роман ішов і ніг не чув під собою. Йому здавалося, що він став якийсь не такий, як був перед тим. Якийсь легкий, що ось зараз підхопить його вітер і понесе над Горинню, над деревами і левадами.

Стежка потім проходила під лісом і на неї вже падала тінь дерев. Усюди тут було тихо, ніде не було видно ні однієї душі, були тільки дерева, поле,

сонце, а в Романовому серці була якась невимовна радість. Він оглянувся навколо себе, зійшов із стежки між купці ліщини, став на коліна, підніс очі до голубого неба і молився. Молився вперше своїми словами так, як він чув в Олексині. А слова самі десь бралися, виходили з втомленої душі.

А потім ішов далі. Тут усюди була стерня, деякі поля були вже виорані, скиба чорними грудками стирчала догори. Тут недалеко і його поле, на якому він минулого тижня косив з батьком конюшину. Тепер на полі нема нікого, свято і люди сидять у селі. Ходять тільки чиїсь вівці, на них звисають до самої землі клапти брудної вовни.

На Романовому дворі все було так, як він і покинув. Ворота були зачинені, по подвір'ї ходять кури, під шопою блищить плуг, а відро, причеплене до журавля, легенько гойдається на мотузку.

Трохим з Улітою приїхали аж на третій день. Дорогою мали пригоду, зломилося біля воза колесо. Треба було ночувати в якомусь селі, чекати, поки коваль натягне на нове колесо обруча. Коні похляпали, підбилися далекою дорогою, але якось таки приїхали. Тепер віз стоїть на своєму дворі, Роман оглядає нове колесо, випрягає коні, витирає на них пилюку. Вони важко дихають, кивають головами. Уліта вже пішла до хати, за нею бігли кури і качки.

А Трохим витягає засиджені ноги, позіхає широким ротом і роздивляється по своєму дворі. Руки його в плечку тріщать, бо й вони також за всю дорогу не мали руху і їх тепер треба розім'яти. Тому Трохим скидає з себе запорошеного піджака і йде поволі до корита з водою. На очах в нього повно пилюки, яка робить його брови рудими і більше кошлатими. Він скидає з себе сорочку і дістає від журавля відро.

Трохим умився і відразу відчув, що від нього відійшла втома. До рук прийшла нова сила і йому навіть не здається, що він був у такій далекій дорозі. Тепер був готовий, коли б треба, тримати в руках плуга або косу. Звичайно, як мужик, що жодної

роботи не боїться. Перейшов подвір'ям з одного боку в другий, заглянув до пасіки. Все тут таке саме, як було.

Від того часу, як в Очеретному відбулося перше євангельське зібрання, минуло кілька років. У селі так само, як і колись, над дорогою стояли хати з солом'яними стріхами, жінки кожного ранку йшли з порожніми відрами до криниці за водою, мужчини їхали до якоїсь роботи на полі. Над ставом на греблі так само шуміли купці вільшини, крутилося в млині велике колесо, обливаючись водою, на горбку між липами стояла старенька православна церква святого Михаїла.

Змінилася тільки обсаджена вербами вулиця, що виходила на поле біля Чернякової нової хати. Там тепер на городі стояв невеликий, але новий молитовний дім, до якого з дороги вели цементові сходи. Він критий сивою цинковою бляхою, обведений дротяною загородою. Колись того дому не було, не було також у селі євангельської громади, а тепер усе це є, до того всього люди привикли і їм здається, що воно так було від самого початку, що так і треба.

Трохимів Роман щонеділі ходить на євангельські зібрання, він також приймає там живий уділ. Співає разом з усіма, а якщо немає когось старшого, то він може щось прочитати з Біблії, може помолитися, може провести зібрання, бо там усе дуже просто, звичайне, немає що і проводити. Треба тільки вміти читати. А Роман те все вмів. Він завжди носить з собою Євангелію, яка в нього залишилася після старого Охрима. З неї він знає напам'ять багато віршів, також знає багато пісень.

Трохимові й Уліті дуже важко було погодитися з тим, що Роман пішов до штундів. Вони багато ночей не спали, вговорювали його, лякали, що виженуть з дому, але це нічого не допомгло. Роман дивився в очі батька і матері й питався:

— Скажіть, тату і мамо, чи ви хотіли б, щоб я гонив самогон і валявся по дорозі п'яним, як це робить Грицько Довгаль, Микола Гринишин? Скажіть, хотіли б?

— Ні, ми такого не хотіли б, — відказали Трохим з Улітою.

— А чи ви хотіли б, щоб я кутив тютюн, щоб я ходив по чужих городах і садах красти яблука, а потім красти щось більшого? Може коні, корови? Хотіли б?

— Ні, сину, ми того не хотіли б, — відповів Трохим, але ти можеш бути доброю людиною, не міняючи своєї віри. Бо змінити віру, це гріх.

— Тату, я віри не міняю, — казав Роман, — я тільки прийняв Ісуса Христа моїм особистим Спасителем і від того я дуже щасливий. Ви не можете того збагнути, але я буду молитися, щоб Господь відкрив вам велику ту тасмницю.

І Трохим більше сина нічого не питався. Він дорослий, має свій розум, то нехай робить так, як хоче. Сам буде за себе відповідати. Як посіє, так і жатиме. Як постелиться, так і спатиме.

А Роман сподівався від батька більшої бурі. Він бачив, як батько інколи зустрічався з Артемом, а той батька намовляє. Лякає, що піп не віддасть йому в оренду поля, яке досягає Трохимової межі, як що Роман ходить до штундів. Але піп не такий, як Артем. Він покликав Трохима до себе, поклав на його плече руку й казав:

— Нічого синові не кажіть. Нехай робить так, як він любить, бо він уже дорослий. А ми не знаємо, хто краще служить Богові, — вони, чи ми.

І від тих слів тяжкий камінь скотився з Трохимового серця. Він переговорив з Улітою і вони дали Романові спокій. погодилися зо своєю долею. Таке сталося не тільки з ними, але також з іншими людьми в Очеретному і поза Очеретном. А може воно і правда, що перед Богом усі люди рівні. Ніхто не знає, чиє життя найприємніше Богові. А Роман нічого поганого не робить. Не ходить вечорами хтозна куди, не дружить з поганими хлопцями, про нього ще миліція не знає, в жодні неприємні справи, яких у селі буває багато, він замішаний ще не був, а це дуже важливе.

Одного підвечора Трохим з Романом збиралися назавтра косити конюшину. Вони обидва сиділи під шопою на перекинутих дерев'яних пеньках і клепали коси, які цілий круглий рік бездільно стирчали під стріхою в stodолі. Молотки їхні стукали по косах, ніби по натягнутих струнах. Ластівки повтікали з-під шопи і посідали рядком по дроті над подвір'ям, де Уліта завжди сушила мокру білизну. Музика від kleпання пливла далеко за Трохимове подвір'я ідесь там у садах і городах завмирала.

Потім Трохим шукав під стріхою за торішнім брусом, за кушкою для себе і для Романа, шукав у чомусь набрати води, бо там, де їхня конюшина цього року, там немає близько води. Човгав босими ногами під stodолою, ходив до комори і знайшов усе, що треба. Витер бруски від пилюки і від павутиння і подивився до кушки, чи немає на дні дірки, кудюю могла б протікати вода. Зачинив за собою двері до шопи, а коси поставив під stodолою.

Уранці вони повставали і пішли на поле. Батько і син. Обидва високі, обидва плечисті, обидва тільки в сорочках на випуск, босоніж. На полі вже розвиднилось, але в селі було ще темно. Там сонце за деревами ще не скоро покажеться. Дорогою перед ними проїхала якась підвода, зробивши на пилюці слід, а тепер вони обидва липають за собою також сліди широких босих ніг. З обох боків дороги стоять довгою зеленою стіною жита, пшениці, між колоссям розкинулися червоні маки і волошки. Вони похилилися від роси, притулилися до себе і трохи хитаються від подиху вітру, який дмухає з яру. Трохим переклав косу з одного плеча на друге, спинив ходу, кашельнув і сказав до Романа:

— Оце поле, яке ми щойно минули, мало бути нашим. Я довго збирав гроші і хотів його купити, але Гордій мені перебив. Набавив більшу ціну і купив. А це дуже добре поле, ціла десятина. На ній росте пшениця і без гною, бо тут колись був зруб, — і Трохим став на межі, показуючи рукою туди, де тепер простягнулося жито з волошками, де хвилювався від подиху вітру зелений простір.

— Вистачить вам, тату, і тієї землі, що ви маєте, — байдуже відповів Роман.

— Так, мені вистачить, але я хотів більше придбати для тебе. Ти ж знаєш, що земля в житті людини це найголовніше. Є земля, то є хліб. Є земля, то тебе люди поважатимуть і завжди між людьми будеш мати якусь вартість. Земля, сину, — це все! А без землі людина — ніщо...

— Ні, тату, — казав тихо Роман, — людина повинна думати не тільки за землю, але за щось важливіше, що вона має, бо земля проходяча. Я люблю те, що ви добрий і чесний господар, але мені не подобається в вас те, що ви тільки думаете про одне, про землю. Ніби то на світі нічого більше нема, тільки одна земля. Ось ви уже не молоді, ще кілька-канадцять або й кілька років покосите конюшину, поорете поле і треба буде збиратися додому, до вічності. І залишиться земля, залишиться все, чим ви жили, до чого ви прив'язали своє серце і свою душу.

— То правда, Романе, але я це все збираю не для себе.

— А для кого?

— Для тебе. Тільки для тебе. Бо якщо ти матимеш поле, то можеш добре одружитися, кожна дівчина піде за тебе, люди будуть тебе поважати, ти завжди будеш в пошані, бо маєш землю, маєш поле. Воно вже так на світі ведеться, що хто багатий, той і розумний.

— Ні, ні, тату, я так не думаю. Життя людини не тільки в землі, а щастя людини не в багатстві і не в людському почоті. Ця правда відома всім людям, але... — і Роман не закінчив, бо вони прийшли до свого поля.

Трохим поклав косу на межу, став з самого краю своєї ниви і випростався на весь ріст. Перед ним лежало ціле море конюшини, покритої ранньою росою, яка саме цвіла білим цвітом. На головках сиділи ще від учора мокрі метелики, чекаючи сонця, яке має їх висушити і дати їм силу лету.

Роман також поклав свою косу на межу і став біля батька. Перед ними лежала довга і важка пра-

ця, але вони за день її подолають. Не перший раз і не перший рік. А конюшина цього року вродила густа, ніби щітка. Вона місяцями переплетена горошком, тепер лежала перед ними, обійнявшись з росою і просила коси. А коси тут і прийшли. Лежали на межі, але вони ось зараз заспівають свою пісню, кладучи за собою густі і мокрі покоси.

Трохим повів сюди-туди брусом, поправив на плечах сорочку, подав бруска Романові і пішов уперед, вимахуючи косою. Коли ступав лівою ногою, то клав покоса, коли ступав правою, починав покоса нового. Ніби на чийсь команду. Руки його в плечах ходять, ніби там під сорочкою хтось пускає машинку і регулює ті руки. Раз-два... Раз-два... Вперед і вперед. Батько вперед, а син за ним.

Дійшли до самої дороги, стали і оглянулися. За ними лежало два грубих покоси, по яких скачуть якісь сиві пташки, визбируючи комах. Туман піднявся з яру і лягав на поля, втікаючи від сонця, яке само зійшло над горою. Дорогою весь час тарабанили порожні вози, здіймаючи за собою куряву. А небо було чисте без жодної хмаринки. Воно простягнулося над полями від одного кінця до другого і якщо завтра буде така сама погода, то Трохимову конюшину можна буде складати в копиці або возити додому.

Коли сонце було якраз на полудень, Уліта вийшла до своїх косарів. В одній руці несла близнюки, а в другій дзбанок з водою зо своєї криниці. Йшла межею, а навколо неї літали мухи, чуючи тепло від близнюків. Застелила на межі рушником і поставила там дві порожні миски, дві дерев'яні ложки, ніби в себе в хаті. Поклала нарізаний скибками хліб і сама присіла збоку. Трохим витер об штани руки і перехрестився. Їли. Гарячий ще борщ зо свіжих бурячків, по якому пливали густі краплі товщу і маленькі порізані кусочки м'яса. Потім їли вареники, їли ще щось, бо Уліта подбала, щоб її косарі голодними не були, бо перед ними ще багато роботи.

По полуденку Уліта посклала порожні миски до кошика і накрила від мух рушником, а собі під-

стелила на межі скошеної конюшини і присіла біля Трохима. Роман лежав на покосі горілиць, заплющивши очі від сонця. Трохим пройшовся від межі і собі сів на покіс. Подивився на Уліту і на Романа і сказав:

— Ось ми тут усі троє і я хочу вам обом щось сказати, — і знову пройшовся між покосами.

Роман підвівся на ноги і подивився на матір. А Уліта подивилася на нього, чекаючи, що то батько буде казати.

— Хочу вам обом сказати, — вів далі Трохим, — що прийшов уже найвищий час, щоб Роман оженився. Вже пора і я не хочу, щоб він ходив до сивого волоска. Думаю, що й ти того не хочеш, — і він обернувся до Уліти, шукаючи в ній відповіді.

Уліта всміхнулася і затулила рукою сонце, яке падало їй на очі. І казала:

— Я дуже рада, Трохиме, що ти таке кажеш. Ми ж про це давно вже говорили з тобою, а тепер треба говорити з Романом. Ось він тут і ми тут, то нехай скаже. Я вже не молода, вся хатня робота лежить на мені і я вже втомлююся. Потребую помічі, бо то вже найвища пора.

Роман сидів на покосі, схилив низько голову і про щось думав. Батько обізвався знову:

— То що ти, сину, на те?

— Не знаю, тату, бо про таке я ще ніколи не думав, — відповів Роман. — Ви оце вперше мені про таке нагадали, а тому я щойно тепер буду думати. А зараз нічого сказати не можу. Буду про це не тільки думати, але й молитися.

— Тут молитися не треба, бо це не піст, не якийсь відпуст. Треба тільки знайти дівчину, придивитися до всього, зважити все, домовитися і — кінець, — закінчив Трохим.

— Ні, тату, треба і молитися, бо це найважливіше в житті людини. В Євангелії написано, що за все треба дякувати Богові, завжди треба молитися, — казав Роман.

Трохим подивився на Уліту, вона споглянула на нього. Їхні очі зустрілися, зустрілися також їхні

думки. Вони обоє знають, що Роман тепер нічого сказати не може, бо ж це, що сказав батько, для нього нове і несподіване. Досі в його душі було так, як на поверхні широкого озера, — тиша і спокій. Але ось туди впало тверде батькове слово і воно порушило той спокій і тишу. Поверхня озера захвилювалася. Тому треба йому дати час, нехай собі думає і сам вирішує. Він не дитина. Знає, що треба робити і як робити.

Трохим погострив косу, а бруска подав Романові. Хотів замахнутися косою до нового покоса, але чомусь спинився. І сказав:

— Романо, я знаю, що ти не віриш так, як я, але кажу тобі, що людина без землі те саме, що нуль без палочки. Ніщо. Сирота без батька і без матері. А тому, коли щось будеш думати про одруження, то найперше думай про землю. Про придане.

Роман слухав, але нічого не обізвався. Коса його лежала під межею і блищала до сонця, ніби вона була зроблена із срібла. Він не брав тієї коси, бо батько стояв і дивився перед себе. Борщ з полуденку забрав його втому і йому чомусь хотілося висипати все те, що в його душі назбиралося. І він вів далі:

— От ти маєш своїх кілька десятин, маєш трохи лісу, сіножать, а коли знайдеш собі дівчину також з кількома десятинами, з добрим посагом, то й буде досить. Треба буде тільки побудувати нову стодолу і більшу, бо ця вже в деяких місцях протікає і збіжжя в ній не зміщується. Мусимо складати в стіжки, а це не вигідно, бо стіжки замокають і збіжжя росте. Стіжок, то не стодола.

— І побудувати нові хліви, комору, більше засіків на збіжжя, а потім, — перебив батькові Роман, насупившись, ніби готовий до суперечки.

— А потім що? — питався Трохим, не знаючи, що син тим хоче сказати.

— А потім, тату, коли вже побудуються нові будинки, то сказати до своєї душі: “Душе, багато добра ти маєш, а тому веселися, їж, пий, бо на багато літ ти маєш всього зложеного”.

— А чому ти таке кажеш? — дивувався Трохим, поступивши з косою за межу.

— Бо про одного такого багача, тату, написано в Євангелії. Йому гоїно зародила нива, він повалив усі свої старі будинки і побудував нові. Звіз до них усе своє добро, подивився на це все і казав своїй душі: “Душе, багато ти маєш, тепер веселися тим усім”, але Ісус Христос сказав, що той багач був дуже нерозумною людиною, бо всього того, що він назбирав, душа не потребує. Душа кожної людини потребує чогось кращого. І я таким нерозумним багачем не хочу бути. З кіньми, з коровами, з землею і з лісом я одружуватися не буду. Я пошукаю собі гарну, здорову дівчину, а все інше саме прийде, якщо ми будемо щиро працювати, будемо любити одне одного і надіятися на Бога.

Роман закінчив і подивився догори на сонце. Воно саме сховалося за розірвану надвоє білу хмару, яка була подібна до полотна, що його Уліта завжди мочить, а потім розстелює і сушить на траві, щоб воно добре побіліло.

Трохим плюнув у праву долоню і замахнувся косою. До його босих ніг хилилися білі і червоні голвки конюшини, вирівнюючи покоси, але він на них не дивився, а йшов далі. Вперед і вперед. Кожний замах коси зменшував стоячу конюшину, а збільшував рядки покосів. Вони відразу в'яли і навкруги тут не чути жодних запахів, ані волошок, ані маків, тільки запах в'ялої конюшини. Ось ще обійти з косами один раз, два рази і конюшини буде викошено далеко за половину. Потім треба буде ті покоси розкинути, щоб просохли, а потім, може під самий вечір, іти додому. Тоді сонце буде далеко на заході, надворі буде прохолодніше, можна працювати довше і Роман думає, що воно так станеться, бо він знає свого батька, який ніколи не відпочиває, поки робота вся не буде скінчена.

Коли сонце стало великим червоним кругом на заході, Трохим з Романом скінчили косовицю, також розкидали більшу половину покосів. У близнюках, які під покосами лишила Уліта, було ще трохи бор-

щу і вони обидва холодним його з'їли. І пішли дорогою до села. Трохим з одного боку дороги, а Роман — з другого. Трохим ніс на плечі обидві коси, а Роман ніс велику в'язку конюшини для коней. Вона вже добре пов'яла, а тому її вже можна давати і коровам. Над полями залягав передвечірній туман, дорогою їхали до села підводи. Вони хотіли підвезти Трохима з Романом, але ті дякували добрим сусідам за те і воліли іти пішки. З двома довгими косами незручно примощуватися на возі, а дорога ж недалека. Ось зараз за горбком буде село. Уже видно верхи дерев Кіндратового гаю, над тими деревами підноситься сивий дим, видно, що стара Кіндратиха палить у печі, готуючи вечерю.

У неділю в Олексині відбувалося якесь спеціальне свято євангельської молоді, а тому вся молодь з Очеретного пішла туди. Хлопці і дівчата, а також старші, яким цікаво почути, як молоді співають, деклямують вірші. Всі вони йдуть сіножатями понад Горинню, йдуть босоніж, а під самим Олексином, миють в ріці ноги, витирають їх до сухої трави і взуваються в черевики.

Між молоддю також Роман. Батько недавно купив йому нові чоботи, вони блищать наваксовані і Романові не хочеться, щоб на них падала пилюка, а тому він іде тудою, де висока трава, далі від дороги. Перед ним пішли дівчата. Сидорова Гапка, Сянькова Горпина, Мартинова Ксенька. Кожна з них має в руках квітку, така сама квітка в кожній з них причеплена до коси на голові, найбільша в Мартинової Ксеньки. Хустина в неї трохи зсунулася з голови і тією квіткою трохи хитає вітер. Роман і собі зірвав на греблі квітку і так ішов з нею, зрівнявшись з дівчатами. Ішов поруч Ксеньки, яка була трохи нижча від нього. Чорна її коса звисала на плечах і хилилася то на один бік, то на другий. Роман бачив Ксеньку в профіль і подумав, що оце він до неї привидився і вона йому вперше показалася такою привабливою і гарною. Перед тим вони завжди зустрічалися на кожному богослуженні в молитовному домі, зустрічалися в селі біля кооперативи, але тоді, так зда-

валася йому, вона не була такою. Тепер на ній біла квітчаста блюзочка, під рівними бровами чорніли очі, ніби два вуглики, а в тих очах було повно спокою, ніжності і захищеного десь там далеко в душі щастя.

Роман кинув на траву свою квітку, бо воно таки ніяково, коли хлопець іде з квіткою, ніби на якусь весілля. Чомусь важко зітхнув і спитався Ксеньки:

— Чи ти маєш якогось вірша продеклямувати в Олексині?

— Маю, — відказала Ксенька. — А ти? — і подивилася на нього.

— Я маю, але я не певний, чи подолаю його. У нас вдома минулого тижня було багато праці і я не мав доволі часу, щоб вивчити його, — відповів Роман.

— А як зо співом? — знову Ксенька.

— Зо співом добре. Ми ж маємо багато пісень, а в Олексині зо “Скарбнички” ми ще ніколи не співали, тому щось заспіваємо.

До села йшла та сама знайома дорога, з обох боків тієї дороги стояли ті самі хати і стодоли, криті соломною, а за ними було вже видно того самого молитовного дома, до якого вони йшли. На подвір'ї було вже багато людей. Знайомі і незнайомі. Найбільше молодих, бо ж сьогодні їхнє свято. А якщо багато молоді, то й старші між молоддю почуваються молодшими. Всі вони заходять до середини і розміщуються на ослонах. Лунає перша бадьора пісня, потім друга. Спів молодих вилітає крізь відчинені вікна і пливе над садами. По тому відбувається читання Божого слова, хтось з молодих проповідує, переплітаються точка за точкою, то деклямації, то співи і ані молоді, ані старші не відчують, що час так швидко проминає.

Роман вертається додому разом зо своєю молоддю. Йшли тими самими полями, ішли сінокосами над Горинню. Було свято, на полях не було нікого, тільки вони, молоді. Тому вони йшли і співали разом з довколишніми полями, разом з Горинню, яка

в тому місці робить круте коліно і хлопочеться до берега.

Під самим Очеретном молоді розходяться в різні боки, різними стежками та перелазами до своїх дворів. Одним треба йти поза церкву до кооперативи, інші йшли до млина, а Роман сам не знає, куди йому найближче до свого двору. Він знає, бо ж це його рідне село, кожна тут стежка, кожен тин і кожен перелаз йому знайомий, але він не знає, кудю йтиме Ксенька. Оце найголовніше. Вона відбилася від гурту, бо їй треба йти поза Карпів сад і вона пішла туди. Роман наздогнав її і вона оглянулася:

— Тобі ж не сюди — сказала вона, затримуючись на стежці.

— Я знаю, що не сюди, але я хочу провести тебе, — відповів несміливо Роман.

— А чому? — знову Ксенька.

— Щоб десь собака тебе не вкусив, бо в Карпа їх аж два і вони дуже злі, — і Роман зменшив ходу, зрівнявшись з Ксенькою. Вони подивилися одне на одного. Їхні очі зустрілися і обоє вони всміхнулися до себе. І всміхнулися не так, як коли-будь перед тим. Також не так подивилися одне на одного, як коли-будь перед тим. Якось інакше, а чому це так, то ані Роман, ані Ксенька того не знали. Отаке воно буває між молодими.

За Карповим садом простягався громадський вигін, на якому завжди паслися гуси і вівці. Тому там до самої землі вискубана трава, ніби хтось зрізав її гострим ножем. Всюди там розкидане біле пір'я, що його погубили гуси. За вигоном блищав струмок, в якому було повно качок, що наперегін хлюпалися, збираючи ряску, якої там завжди було багато.

Роман з Ксенькою перейшли кладкою. Звідси вже видно Романів двір, але він туди не звертає, навіть туди не дивиться. Йому приємно від того, якщо він може йти далі. І вони ідуть разом з Ксенькою. Минають вигін, минають сади, перелазять кілька перелазів, але ось тут кінчається їхня дорога. Здала видно ворота, які ведуть до Ксенчиної хати, але Роман далі не думає йти. Хтось може побачити, що він

проводить Ксеньку до самих воріт, то будуть непотрібне говорити, а краще, щоб ніхто того не бачив і не знав. Так буде найкраще.

Тут, де вони стоять, хтось учора віз лепеху і вона порозкидалася по дорозі, Пов'яла за день і за ніч і тепер пахне так само, як скошена конюшина. І нагадує Зелені Свята, коли в хаті повно запаху від такої лепехи.

Роман з Ксенькою стали під липою, яка затуляла їх від сонця, а також затуляла від головної дороги. Пора їм іти кожному до своєї хати, але вони не йдуть. А чому вони не йдуть, то вони й самі того не знають. От поставали і говорять про одне, говорять про друге і від того їм добре. Здається, що й нема про що говорити, бо ж у селі немає нічого нового, все звичайне і буденне, але говорити є про що. Отак про що-будь, щоб тільки говорити, про ніщо, про себе самих.

Дорогою за липою проїхала якась підвода і дорожня пилука котилася по траві аж до їхніх ніг. Роман подав Ксенці руку і сказав:

— То я вже буду йти. До побачення, — і він стиснув її маленьку руку в своїй долоні і сам того не зауважив, що він довше потримав Ксенчину руку, як годиться. І чомусь глибоко відчув, що тепло від тієї руки пішло струмком по його руці аж до серця. А Ксенька дивилася так, як ще ніколи. Потім поступилася до дороги і оглянулася назад. Роман стояв на тому самому місці під липою і йому нікуди не хотілося звідси іти. Ксенька махнула йому рукою, а він важко зітхнув. І пішов через перелаз до свого двору. Ворота на його подвір'я були відчинені і він їх так і залишив. Видно, що батько повів коні на поле і ще не вернувся. Уліта доїла корову, двері до хліва були відчинені і через них було чути, як молоко дзвеніло по порожній дійниці. На порозі до хати сидів кіт, який завжди тут чекає, що добра господиня принесе йому свіжого молока з піною.

Другого дня надворі був дощ. З-за гори одна за одною чорною стіною повзли хмари, а дощ був хо-

лодний, ніби восени. Стукотів по вікнах, стікав великими краплями з солом'яної стріхи, кидав густими бризками до порожнього відра, яке стояло біля криниці. Трохим хотів, щоб дощ намочив і помив коні, а тому вивів їх надвір. Прив'язав до воріт і вони так стояли, опустивши низько голови. По них стікала вода. Під шопою тулилися одна до одної кури.

А Роман ще спав у стодолі на конюшині, накрившись рядном з головою. Дощ не дає нічого робити, то й можна поспати, а якщо не спати, то полежати. І він лежить. Високо на бантах сидять рядочком горобці, які повтікали сюди від дощу і Роман дивиться на них. Він любить птахів, бо все це Боже створіння, але на горобців він сердитий. Вони завжди вибирають на городі насіння конопель, які посіє Уліта весною, вилущать соняшники, поклюють мак. Але тепер вони спокійні, сидять на бантах, щось шваргочуть між собою і Роман дивиться на них з-під теплого рядна, яким він завжди вкривається в стодолі. І думає, що й горобці мусять щось їсти. В голові у нього повно нових думок, яких там раніше ніколи не було. Ті думки прийшли до нього від учора, вони забрали його спокій, з вечора довго не давали йому заснути, але потім, десь опівночі він таки заснув. А тепер знову ті думки, ніби сиві хмари надворі, насувають йому до голови.

Роман скинув із себе рядно, потім склав його удвоє і повісив біля себе на платві. Горобці злякалися і всі полетіли у відчинені двері, а він став на порозі і розглянувся навколо по дворі. На небі не було сонця, лише самі хмари. Сиві і клубчасті. Вони вчепилися одна за одну, за садом хтось їх розмотував і випускав ніби табуни овець, на Трохимове подвір'я. А тут вони сіяли дощем, мочили недавно нарубані дрова і втікали за сад.

Накинувши на голову порожнього мішка, Роман пустився бігти із стодолі до хати. В хаті було напівтемно, Уліта відчинила йому двері і він скинув у снігах з голови мішка, стріпуючи на долівку. І швидко зачинив сніни, бо вітер дув саме в двері і з порога текла до сніней вода.

Трохим сидів на лавці біля вікна і зв'язував старі шлеї, які вже давно потребували направи. Вони з Улітою не чекали Романа і вже поснідали, а тепер мати готувала щось біля печі і для сина. Коли Роман увійшов до хати, Трохим ніби то до нього, ніби до Уліти, ніби сам до себе казав:

— Добре, що пішов дощ, бо його вже було треба, але добре, що ми посушили і зvezли конюшину до стодоли. А тепер дощ може йти. Він потрібний. Це така пора, що земля потребує дощу, все що росте, потребує життя, — і він поклав біля себе шлеї і дивився у вікно, по якому знадвору текла вода. Під стодолю стояла невелика копиця сина, яка не змістилася в стодолі, бо там треба ще тримати місце для пшениці, для проса.

Роман сів до столу снідати. Уліта щось поралася з мисками біля печі, а Трохим знову казав, тим разом виразно до сина:

— Коли поснідаєш, заведеш до стайні коні. Вони вже досить намоклися і скупалися. Накриєш їх дергами і підкинеш конюшину, — і знову зв'язував мотузками старі шлеї, пробуючи їх ногами і руками, чи міцно зроблені.

Під вечір надворі вияснилося. Вітер порвав сиві хмари і порозкидав їх по всьому Очеретному над садами і городами. Небо блиснуло своєю голубінню і здавалося, що від недавнього дощу воно було ясніше, ніж перед тим. На подвір'ї блищали калюжі води і по них ходили туди і сюди качки. А з другого боку двору, де не було болота, ходив морозом Роман. Він ходив ніби сам не свій і не знав, від чого це все, що він такий неспокійний. Раніше він такий не був, а ось від учора до його серця прийшла якась тривога і він чує, що вона тисне його груди.

Поки сонце зайшло за обрій, то небо зовсім прояснилося, у вікнах хат засвітилися вогні, також небо засвітилося зорями. Місяць ще не сходив, але там, де він має сходити, небо було ясніше, а на ньому було менше зір.

Роман вийшов за ворота і пішов стежкою до липи, під якою вони учора стояли з Ксенькою. Йому

не треба туди йти, але він пішов. Щось тягнуло. Босі його ноги ступали по траві, слизькались по теплих баюрах з дощевою водою. Від липи було видно Ксенчину хату. В маленьких її вікнах уже світиться. Роман відчув, що від того, що він побачив світло в Ксенчиних вікнах, йому чомусь приємно. Він знає, що за тим вікном є Ксенька, може пряде куделя, може щось іншого робить, але вона там є. Це її хата. А тепер, коли він уже тут, йому хочеться зайти до хати. Але якась рука, якась сила не пускає його. Він стоїть під липою і думає. Йти, — не йти... Йти, — не йти... І він не пішов, бо що ж він казатиме в хаті, коли прийде? За чим прийшов? Чого?... І він стоїть і думає. Липа скидає на нього краплі недавнього дощу, але він тих крапель не відчуває, хоча вони падають на лице, стікають за сорочку. Вдихає в свої молоді груди свіже після дощу повітря і слухає, чи дорогою хтось не йде, не їде. Він не хотів би, щоб хто там його бачив.

Роман підкасає високо колошні штапів і пішов стежкою назад до свого двору. Він пригадав, що завтра вівторок, молодь в Очеретному збирається увечері на свою співанку і він побачиться з Ксенькою. І не тільки побачиться, але вони щось і поговорять, бо вона співає в альтах, а він у тенорах і вони в часі співанки завжди стоять близько одне від одного.

Поки він прийшов додому, то в хаті вже не світилося. Може батьки пішли спати, а може отак напотемки сидять, щоб надаремно не випалювати нафти, а йому до хати і не треба. Він спить у стодолі, тому пішов просто на своє зім'яте лігво. Там було темно, але він напотемку може знайти драбину, яка приставлена до конюшину в засторонку. Знайшов напотацьки рядно, знайшов подушку. Пом'яв її в руках, щоб була свіжіша і ліг, натягнувши рядно під саму бороду. Заплющив очі, намагався нічого не думати, заснути, але сон десь утік. Очі самі розплющувалися і дивилися в темряву. Десь глибоко в конюшині шаруділа миша, а далеко біля церкви в дуплах старих лип кричала сова.

Було вже пізно, все навколо покритося чорною плахтою ночі і спало, але Роман не спав. Він ходив думками по минулих стежках свого ще недовгого життя, бачив себе малим хлопцем, коли пас гуси над Горинню, купав у ріці коні і сам купався. Потім ловив під стрімким берегом раки, викидаючи їх далеко на траву. До нього тоді прийшла Ксенька. Вона була тоді ще малою і вийшла на сіножаті разом з матір'ю гребсти сіно. Вона дуже боялася раків і боялася також Романа, бо він брав ті раки своїми руками.

Під вечір вони разом ішли додому. Романові раки підплигували в відрі, розхлюпуючи на стежку воду. Тоді Ксенька торкалася рукою відра, а потім, коли раки ворушилися, швидко відскакувала із стежки на траву. Це було давно-давно. Літа ішли і минали так, як усе на світі минає. Так пропливли, як вода в Горині. Ксенька напевно давно забула ті дитячі дні, але Роман ось тепер все собі пригадав. Воно оживало в його пам'яті і він сам не знав, чому воно стояло перед ним живою картиною.

У вівторок Роман не міг дідватися вечора. Той день видався йому дуже довгий і він з нетерпеливістю чекає, коли то вже нарешті засвітиться в хатах вогні. І коли сонце щойно зайшло, він уже вмивався біля корита, пригладжував рукою волосся на голові, насмарувавши його олією, щоб не стирчало соломою. І вперше побачив, що рукав його маринарки з правого боку витерся і звідти вилазять білі нитки підшивки. Подумав, що треба говорити з батьком про новий костюм, але це не буде скоріше, як на Різдво, бо тоді батько продасть збіжжя і будуть гроші. А тепер їх нема і Роман про це знає. Тому й не думав батькові нагадувати. Мати якось рукава зашпиг чорною ниткою і він ще перебуде. Влітку він і так мало бере маринарку, ходить в одній сорочці і камізелці.

Але тепер він накинув маринарку наопашки і вийшов за ворота. За ним пустився пес, але Роман нагнав його під шопу. Сутінки лягали на стежку, розпливалися по всіх завулках їхнього двору, хо-

валися на городі. Звідти плив запах конопель, голося цвіркунів.

Роман пустився стежкою до недалекої старої липи, а звідти він піде через городи аж до молитовного дому. Сюдою трохи дальша дорога, але зате він ітиме біля Ксенчиної хати. І коли він порівнявся з липою, він побачив, що й Ксенька саме виходила зо свого двору. Він почекав на неї і вони пішли разом. Вона була тільки в одній блюзці, але на рuci мала вовняного шаліка.

— Тобі потім буде холодно, — сказав Роман, обійшовши Ксеньку з лівого боку, щоб дати їй більше стежки.

— Я маю шаліка, то й вистачить, — відповіла вона, пустивши його перед себе.

— А які пісні будемо сьогодні вчитися? — знову Роман.

— Не знаю, ти знаєш, — відповіла Ксенька.

— Треба щось навчитися із “Скарбнички”, бо з “Гуслів” ми майже всі пісні вже знаємо. А наші люди люблять, коли співати із “Скарбнички”, бо це ж своя мова. Все по-нашому, — і Роман припинив ходу, подивившись вперед через Ксенчине плече.

— Я також так думаю, — казала дівчина, — але в нас тих співаників дуже мало. Треба купити більше. Старі люди також хочуть їх мати і з них вчитися своєї мови.

— Купимо, Ксенько, купимо, але це бринить трохи комічно, а при тому жалюгідно, що ти сказала.

— Що саме? — подивилася вона на нього і захвилювалася.

— А те, що наші старші люди, які з діда і прадіда живуть отут на своїй землі, аж тепер на свої старші роки мають із “Скарбнички” вчитися своєї рідної мови.

— А певно, що так. Воно трагічне, але наші люди не винні в тому, що їх різні займанці винародовлювали, відбираючи в них любов до свого рідного,

а в тому і любов до своєї мови, — відповіла дівчина і важко зітхнула, перекинувши шаліка з однієї руки на другу.

Вони ішли і в них почалася така розмова, якої між ними ще ніколи не було. Але в дверях молитовного дому та розмова обірвалася, ніби хтось узяв і перерізав її ножем. Увійшли обоє до середини, вона вперед, а він — з-заду. Там уже було багато молодих і всі вони чекали на Романа. Сиділи групами на ослонах, сиділи навколо круглого столу під стіною, над яким висіла із закопченим склом лямпа.

Роман приніс з собою кілька співаників і роздав їх по одному для кожного голосу. Поставали на підвищенні за катедрою, перенесли туди лямпу і почалася співанка. Спочатку кожну пісню два-три рази читали, щоб добре запам'ятати слова, потім співали уже всі разом, намагаючись у часі співу якось поділитися голосами, щоб кожна партія співала своє. Диригента не було, бо про таке щось досі в Очеретному ніхто нічого не чув і не знав. Співали самі, як хто вмів, але співали добре. Голоси молоді, здорові. Якщо десь помилилися в співі, збилися з дороги, то верталися назад і починали те саме спочатку. І всі дивилися, що скаже Роман, то так і робили. Виходило так, що він між ними був, ніби якийсь старший, якого треба слухатися. Він роздавав співаники, потім збирав їх назад і забирав додому, бо небезпечно було отак лишати їх в молитовному домі через ніч. У дверях висить маленька заіржавлена колодка, яку легко можна відчинити цвяшком, то найкраще забирати співаники додому.

Співанка закінчилася досить пізно і молодь розходилася до своїх домів. Ксенька також пішла, але Роман спинив її в дверях і тихо сказав, щоб ніхто не чув:

— На роздоріжжі почекай мене, — і він подивився навколо, чи зачинені всі вікна, притиснув до одвірка сіняшні двері, поставив під другу стіну віника і ще дещо зробив поволі, щоб тільки всі розійшлися до своїх домів і щоб не бачили, з ким він йтиме додому. Йому не хотілося, щоб про нього без пот-

реби говорили щось непотрібного, бо такого в селі дуже багато говорять.

Надворі було тепло, було десь близько півночі. Купка зір, які в Очеретному називали “квочкою”, саме стояла над церковними липами. В селі вже всі спали, чути тільки було, як біля греблі голосно розмовляла між собою молодь, що йшла за співанки.

Роман прийшов на роздоріжжя, на якому стояв великий хрест, поставлений там, кажуть, ще тоді, коли закладалося Очеретно з двох хат. Звідси розходяться дороги до інших сіл, тут також недалеко є криниця, до якої щоранку йдуть жінки з порожніми відрами, з довгими коромислами. Тут біля криниці й чекає на Романа Ксенька. Світло зір падає на поверхню води в криниці, воно також падає на шаліка, якого накинула Ксенька собі на плечі.

— Ходім! — тихо сказав Роман, — і вони пішли на стежку, яка вела на горбок до Романового двору. Стежка була обсажена з обох боків густими вербами і тепер там було темно, ніби в лісі.

Роман з Ксенькою затрималися під чіхратою липою недалеко Мартинових воріт, яких тепер уночі не видно. Не видно також Ксенчиної хати, бо хоча ніч місячна, але придорожні дерева затуляють по двір'я, накриваючи його, ніби рядом.

Говорили про багато чого і про ніщо. Отак тільки, щоб говорити. Липа злегка шуміла, хитаючись. На ній десь на самому верху терлися одна до одної галузки і тихо скрипіли. Ксенька накрилася шаліком щільніше і Роман поміг їй, торкнувшись ненароком її плечка. Дмухав вітер, який завжди в тій порі ночі буває холодніший. Вони обоє підійшли ближче до стовбура липи. Там затишніше.

— Може тобі холодно? — спитався Роман.

— Ні, я ще можу стояти. Шалік теплий і мені не холодно, — відповіла Ксенька.

— А ти думаєш, що ту пісню, що ми сьогодні вчилися із “Скарбнички”, ми зможемо колись заспівати в Олексині? — питався Роман. — Там ще її ніхто не чув і вона дуже гарна.

— Напевно, що можемо, тільки басам треба добре повторити свою партію. Тенорі знають, бо ж ти там, а ми, альти, також знаємо добре.

— Бо ж в альтях ти є, — перебив Роман.

— Ні, так не кажи. Я співати не вмію. Не маю доброго голосу і не маю відваги. Інші дівчата співають краще, — притишено казала Ксенька.

— Ксенько, ти співаєш дуже добре і я хотів би з тобою колись удвох заспівати якусь пісню. Кажуть, що такий спів удвох називається дуєтом і ми можемо заспівати.

— Добре, а що тоді казатимуть люди?

— Нічого не казатимуть.

— Ні, будуть говорити, що в селі є багато інших дівчат, а ти вибрав мене і ми удвох співаємо. Казатимуть, казатимуть, ти ж знаєш наших людей.

— Добре, нехай собі говорять, — шепотом казав Роман, — але я колись таки мушу когось собі вибрати, щоб удвох іти в житті і удвох співати... А коли треба буде, щоб удвох і плакати, бо ж життя приносить і одне, і друге...

— О, це ти вже про щось іншого кажеш, — сказала Ксенька і обірвала слово надвоє, кинувши його в темніть ночі.

— Так, це правда. Я сказав уже забагато на сьогодні, але як ти думаєш, Ксенько, чи ти могла б погодитися на те, щоб разом іти і разом співати? Га? Про це я тепер почав думати і якраз думати про тебе?...

Липа хиталася, шаруділа, ніби хтось на ній брав руками листки і перегортав. Роман вистрілив своїми словами, ніби з рушничі, а тепер стояв і чекав, що то на це все скаже Ксенька. А вона нічого не казала. Чути тільки, що вона якось важко дихає і щільніше огортається своїм шалем.

— То що ти на те, що я сказав? — допитувався він і його слова якось обривалися і падали під ноги.

— Я не знаю, Романо, бо про таке я ще ніколи не думала, — насилу видусила з себе дівчина.

— То подумай, а я також буду думати. А коли двоє щось доброго думають, то завжди щось виду-

мають, — і Роман пристанув ближче до липи і ближче до Ксеньки. Взяв її руку. Вона була м'яка, тепла і злегка дрижала.

На Мартиновому дворі заспівав півень. Один раз, а потім другий. На його голос обізвалися півні на інших господарствах і голоси півнів котилися Очеретном направо і наліво.

— Треба іти додому, бо буде світати. Тато будуть питатися, де я так довго була, — казала Ксенька.

— Скажи, що стояла зо мною, а в тому немає нічого поганого. Мені хотілося з тобою постояти і сказати те, що я сказав. А ти думай. Тими днями скажу тобі більше, а тепер ходімо, — і він випустив її руку з своєї долоні. І стояв ще під липою сам аж поки на Ксенчиному дворі рипнули до хати двері.

Прийшов до своєї стодоли, знайшов напوماцьки драбину і виліз на конюшину. Навіть не скидав чобіт, а так і ліг взутий, натягнувши на плечі рядно. В курнику знову заспівав півень, за ним обізвалися півні в сусідських дворах і їхні дзвінки голоси, ніби натягнені струни, грубші й тонші, попливли над селом. А за хвилину знову замовкли. В стодолі стояла мертва тиша і глибока темрява.

Роман лежав, але заснути не міг. Потім він скинув чоботи, щоб не душили, жбурнув їх на тік, а босі ноги обмотав рядном. Накрив голову і намагався все на світі забути і впірнути в сон, але того зробити не міг. Думки невидимим павутинням засновували його свідомість, обертали ним на один бік, на другий і спати ніяк не давали. А тут ще той неспокійний півень у курнику, ніби навмисне, тільки Роман починає дрімати, він тріпає крильми і на весь голос: ку-ку-ріку! На той курячий поклик обзиваються інші півні. Потім вони затихають, але сон уже перебитий, він десь утік.

Над самим ранком, коли далекий схід запалився вогнями сонця, яке підносилося там з-за гори, Роман заснув. І хто знає, доки він спав би, але батько його збудив. Треба було йти на сіножаті складати сіно. Він вийшов із стодоли, а все подвір'я перед

ним крутилося від минулої невиспаної ночі. Але він умився холодною водою над коритом і вся дрімота і втома десь поділися. Він вернувся до стодоли, знайшов чоботи, маринарку, помолівся і був готовий. Мати винесла полуденок, батько дістав з-під стріхи дерев'яні вила, граблі. І Роман пішов поза Карпів сад на поле. Над Очеретном плів туман, а сонце купало в ньому своє проміння. Надворі було тепло, хоча сонце щойно зійшло, не встигнувши ще загрити землю. Роман думає, що йому буде краще, якщо він скине чоботи і йтиме босоніж. І він так зробив. Перевисив чоботи через плече, кошика з полуденком поклав на руку і пішов мокрою від роси стежкою поміж житами.

Недалеко від Грабовцевої долини зустрів Ксеньку, що гнала на росу корову. Вони нічого не змовлялися про те, щоб зустрінутися, але зустрілися несподівано для них обох. Пішли дорогою поруч себе. Корова вперед, а вони за нею.

— Ти де будеш пасти корову? — питався Роман.

— Над річкою на своїй сіножаті, бо там тато навмисне покинув трохи некошеної трави, щоб було на чому пасти, — відповіла Ксенька.

— То я потім прийду до тебе, — знову Роман, — бо у мене сіна мало. Буде невеликих дві копиці. Я їх складу і прийду.

— Добре, — казала дівчина, дивлячись собі під ноги.

— А ти думала щось про те, що ми учора говорили? — знову Роман, поправляючи на плечі чоботи, які там теліпалися.

— Думала і всю ніч не спала.

— То ми, Ксенько, потім про це поговоримо. Я поскладаю сіно і прийду. А ти на мене почекай, не гони корови додому.

— Добре, я чекатиму.

Ксенька погнала корову наліво, а Роман пішов стежкою просто. Над сіножатями стояло вже багато менших і більших копиць сіна, яке тут вчора

складали. На них сидять птахи, оплакуючи свої зруйновані кубла. А на Трохимовій ділянці, яка доходить до самої ріки, лежали ще покоси. Роман поклав тут свої чоботи, поклав кошика з полуденком і накрив те все маринаркою. Поглядив покоси і вони були ще з ночі мокрі від роси. Тому він сів на стрімкому березі ріки, поклав голову на руки і думав свою тяжку думу, дивлячись на воду. Ніколи в нього перед тим не було стільки різних думок, як тепер. Вода в ріці хлюпочеться, над нею похилилося віття вільшини, довгі стебла очерету і лепехи, а по них сидять і сушаться до сонця ще мокрі від роси метелики. Вода пливе поволі, поблискує до сонця, а Роман сидить і думає. От він поскладає сіно в копиці, скінчить роботу, взується в чоботи, вмийся в ріці, а потім піде за горбок туди, де Ксенька пасе корову і чекає на нього. І що він їй казатиме? Досі він ще ніколи не освідчувався жодній дівчині, про таке він досі навіть не думав, а ось така пора тепер прийшла. І він сьогодні повинен їй щось сказати. Сказати, що він її любить, але чи це пасує казати таке в білий день на сіножатях?

Хмари думок збираються в Романовій голові і він не може довше сидіти. Тому встає і ходить по стрімкому березі. Скошена трава коле його ноги, але він на це не звертає уваги. Щось більше, ніж трава, коле його серце, свердлить його розум, розриває голю. Що він їй казатиме і як казати? З якого боку підходити до тієї справи? Він змагається з думками, бореться сам з собою, ніби той бідний біблійний Давид з Голіятом і не знає, що вийде з тієї боротьби, який буде її кінець. Сьогодні він хоче остаточно про все сказати Ксенці, бо так він вирішив, але чи це добре, що він говоритиме з Ксенькою, а батьки його нічого не знають? Ні, це недобре. Він відчуває, що повинен був найперше поговорити з батьками, poradитися, а вже потім сказати Ксенці. Як же так, хоча женитися, а батьки нічого не знають?

Він устає, робить кілька кроків до ріки і дістає долонями воду, щоб прополоскати чоло, а якщо можна, то й прополоскати думки. Вода в Горині хо-

лодна. Вона стікає між Романовими пальцями на траву, блищить, ніби срібло. Він дістає з маринарки свою маленьку, дуже приношену Євангелію, яку постійно носить з собою, кладе на коліна і навмання розгортає посередині, щоб прочитати те, що само відкриється. І Євангелія розгорнулася на словах: "Нехай серце вам не тривожиться! Віруйте в Бога і в Мене ви віруйте!..." — і перечитав увесь цей розділ до кінця. І знав, що всі ці слова не мають прямого відношення до його справи, але вони дуже близькі до нього. Вони, ніби якийсь невидимий лік, лягають на його серце і там робиться тихо. Ніби після якоїсь великої бурі, тиша і спокій.

Роман ходить берегом сюди-туди, а потім стає на завороті, де ріка робить круте коліно і дивиться догори. Над ним простягнулося голубе небо, на якому нема сьогодні ані однієї хмаринки. А Горинь пливе, хлопочучи на мілких місцях. Сонце купало в воді своє проміння, а Роман стояв на крутому березі і молився. І відчував, що йому легко на душі. Тиша чудового літнього ранку ховає його в своїх обіймах і від того йому легко на душі. Він молиться за свою задуману справу, молиться за батька, за матір, які ще не знають Господа і йому хочеться, щоб ні в чому не порушити волі Божої, щоб не бути комусь найменшим спотиканням.

Коли сонце піднеслося високо на полудень, Романові покоси висохли і він склав їх у дві невеликі копиці, притиснувши їх з усіх боків граблями. З'їв свій полуденок, взувся в чоботи, ще помився в Горині і відчув, що руки від праці його не болять. Холодна вода змила втому його рук, а молитва і читання Євангелії змили втому його серця. Він узяв граблі, вила, порожнього кошика від полуденку і пішов берегом понад рікою.

Ксенька сиділа під своєю копицею, яка ще від учора була там поставлена, і вишивала. Біля неї лежали жмутки кольорових ниток, над самим берегом лежала корова і жувала жвачку, обганяючись головою від мух, яких на ту пору на сіножатах дуже багато.

Роман кинув на землю вила і граблі і присів біля Ксеньки під копицею. Сіно пахло, ніби найкращі в світі перфуми, бо росло багато різних квітів, які тепер скошені і зів'ялі лежать копицею. Роман легко кашельнув, хотів щось сказати, але почув, що в нього нема слів. А Ксенька сказала сама:

— Мені вже пора йти з коровою додому. Сонце так високо, а мама чекатиме мене — і подивилася на Романа, збираючи по траві розкидані нитки. Корова, ніби відчула, що треба йти додому, встала і махала довгим хвостом.

— Зараз підеш, але мені хочеться закінчити те, що ми учора говорили з тобою, — казав Роман.

— Кажі, я слухатиму, — відповіла Ксенька.

— Ну нащот того, що я тобі говорив. Мені тато і мама нагадують про моє одруження і я сам починаю про це думати, бо може то вже і пора, — казав Роман і говорив тихо, ніби хтось за копицею їх підслуховував, ніби він боявся своїх слів, — і я, Ксенько, — казав ще тихше, — вибрав тебе. Ти глибоко впала до мого серця і тепер я тільки про те думаю. Не знаю тільки, що на те скажуть твої батьки і мої. І що скажеш ти. — Роман закінчив і пригладив долонею волосся на голові, яке розвівав вітер.

Ксенька важко зітхнула. Очі її дрібненько закліпали і вона витерла їх рукавом блузки. А Роман казав далі:

— Я думаю, що ми зможемо бути щасливими в житті, якщо будемо любити одне одного і якщо будемо служити Богові, бо це найголовніше в кожному християнському житті, в кожній християнській родині. То як ти думаєш? — і він чекав.

— Я не знаю, Романо, що маю тобі сказати, але я думаю, що з нас пара невідповідна, — сказала тихо Ксенька.

— Чому? — злякався Роман.

— Тому, що ти багатий, а я бідна. А тому, твої батьки, я так думаю, не захочуть мене мати своєю невісткою.

— Ні, Ксенько, це найменша причина. Я говоритиму з батьками, я їх переконаю, коли б вони

щось такого подумали, як ти кажеш. Але вони такого думати не будуть. Я знаю своїх батьків, а зокрема знаю свою матір, яка серцем не дуже прив'язана до землі, до багатства, — і Роман, сказавши це, пильно подивився на Ксеньку, а вона подивилася на нього. І обоє відчули те, що відчувають усі молоді люди в таких випадках. Відчули якийсь страх, якесь хвилювання, якесь невимовне щастя і вдовolenня, якого не можна пояснити словами, якого не можна вичитати в книжках.

Роман уже нічого не питався, бо з-за горбка виїхав Ксенчин брат, який їхав драбиняком за сіном. Ксенька повела корову на дорогу, яка йшла до села, а Роман зібрав вила та граблі, пішов берегом до своїх копиць. На душі в нього було легко і погідно. В недалекій пшениці співала перепілка, а Романова душа також співала. Він сьогодні зробив дуже важливий і важливий крок у своєму житті. І хоча Ксенька не сказала йому якогось твердого і останнього слова своєї згоди, але вона не мусіла того казати. По її обличчі, по її очах, в яких блищала сльоза, він побачив і відчув те, чого і сподівався. Вона буде його. А це буде найбільше його щастя, яке він сьогодні знайшов отут на сіножатах.

Він сидів під копицею сіна, вдихав її запах і йому здавалося, що сьогодні яскравіше світить сонце, ніж воно світило раніше, сьогодні на небі немає навіть однієї хмаринки, сама тільки голубинь і безконечний простір, який сповнений запахом зів'ялих квітів. Сьогодні — великий день. Свято...

Устав. Скинув чоботи, перев'язав їх через плече і пішов поволі до села. Вузька стежка снувалася між житами, з обох боків тієї стежки, під межами, цвіли волошки. Колоски жита торкалися його рук, лоскотали між пальцями.

На своєму дворі покинув під шопою вила і граблі і хоча він умився в Горині над сінокосами, але в своєму кориті ще раз помив руки. І прийшов до хати. Батько саме переливав до дзбанка свіжий мед, який щойно приніс з пасіки. Відганяв від стола мухи і казав до Романа:

— Спробуй свіжого меду. Це з самої конюшини. Не той запах і не той смак.

Роман поклав меду на окраєць хліба і почав їсти. З городу прийшла Уліта, а Трохим і до неї з тим самим:

— Спробуй свіжого меду. Це з червоної конюшини. Не той запах і не той смак, — Трохим завжди, як кожен пасічник, був радий, якщо хтось їсть його мед, а потім похвалить, що він добрий.

Були всі троє в хаті і Роман подумав, що це найкраща пора і найкращий час поговорити з батьками про те, що він сьогодні говорив з Ксенькою, про те, що так глибоко його хвилює.

Він відкусив останній кусочок хліба з медом, напився холодної води і витер рушником уста. А потім присунувся ближче столу і сказав:

— Тату, коли ви думаєте возити сіно?

— А скільки його там є? — подивився він на Романа.

— Дві невеликих копиці, — сказав Роман.

— Тоді доведеться їхати драбиняком два рази. І треба це зробити завтра, бо після такої спекоти завжди приходять дощі і було б шкода, коли б заслотилося і сіно почорніло. Завтра треба його звести до стодоли.

Роман перейшов на другий бік столу і сів проти вікна, відчинивши його до половини. З городу дмухнуло на нього конопляним цвітом, запахом молодого кропу.

— Не відчиняй вікна, бо ось бачиш, скільки мух налітає, — сказав Трохим і Роман зачинив вікно назад. Зачинив, ще раз напився холодної води, кашельнув із своєї звички, а потім сказав:

— А тепер, тату і мамо, хочу вам сказати одну дуже важливу новину.

— Яку? — спитали обоє майже разом — Трохим і Уліта.

— Ви мені недавно нагадували, щоб я думав про одруження і я тепер про це думаю.

— То добре, сину, дуже добре, — обізвався батько, облизуючи з пальця мед. — Тепер треба знайти тобі підходящу дівчину і справимо весілля.

— Я вже маю дівчину, — відказав Роман сміливо.

Уліта витерла рушником руки, Трохим тримав велику дерев'яну ложку, якою перекладав мед до другого дзбанка і обоє дивилися на себе. Очі їхні наповнилися цікавістю, а Трохимові вуса ворухнулися, руки трошки дрижали.

— Кого ж ти маєш, сину? Скажи? — питалася знову мати.

— Ксенька! — голосно сказав Роман.

— Яка Ксенька? — поступився Трохим ближче до сина.

— Мартинова... Ксенька Мартинова, недалеко наша сусідка.

— О, доленько моя! — важко зітхнула Уліта і безсило сіла на стілець біля печі, тримаючись за коцюбу.

Трохим схопив голову обома руками і заходив по хаті. Від столу до порога, а потім назад. Ходив, тримаючись руками за голову і нічого не казав, тільки важко дихав. Роман знав свого батька, який він є, а тепер бачив, що він дуже сердитий і невдоволений. Волосся на його голові хвилюється, ніби від вітру, а ноги роблять по хаті нерівні кроки. Роман устав від столу і спокійно, як і завжди, спитався:

— Тату і мамо, що тут поганого, що ви обоє так захвилювалися?

— То ти питаєшся, що поганого? Все погане! Все..., — казав Трохим.

— Що, скажіть? — допитувався Роман, піднівши трохи голос.

— Найперше те, що ти господарський син і тобі належить пошукати для себе такої самої пари. Ти ж можеш узяти дівчину з кількома десятинами поля, з іншими господарськими додатками, а Мартин що тобі дасть? Нічого не дасть, бо він сам нічого не має.

— Тату, а мені нічого і не треба. Ксенька молода, гарна, здорова, спокійна, роботяца і це для мене саме головне. А більше мені нічого не треба. Землі я маю досить. Коні маємо, корови маємо, то чого більш мені треба? Щоб тільки здоров'я.

— Ні, Романо, ти не розумієш життя, — казав Трохим, присівши на ослоні напроти сина. — Найголовніше в житті — земля. Масток. Якщо матимеш землю, матимеш в людей пошану, не матимеш землі, тоді ти не матимеш жодної ціни. Коли б ти, наприклад, засватав Карпову Зіньку, батько напевно дав би за неї кілька моргів поля, дав би лісу, сіножать та іншого приданого. А те, що вона не вашої віри, то нічого. Вона потім ходитиме на те ваше зібрання, але ти був би тоді господар на все село. Тебе могли б зробити старостою села, а може й волосним війтом, бо ти ж хлопець грамотний, — і Трохим був би говорив далі, але Роман перебив його мову:

— Ні, тату, це ви не туди йдете, — казав, — я нічого проти Зіньки не маю. Вона гарна дівчина, добра, але це не моя пара. Нехай вона йде за когось, хто не має землі, а мені земля непотрібна, бо що я з нею робитиму? Поміщиком бути не збираюся, не збираюся також бути старостою села або волосним старшиною, бо це все мені непотрібне, бо щоб бути волосним старшиною, то не тільки треба мати багато землі, але треба мати також щось в голові. Тоді треба було б мати щодня якісь справи з людьми, розбирати суди за межі, за городи, брати від людей взятки, кривити душею, а це все мені непотрібне. Я хочу бути звичайним господарем Очеретного, Трохимовим Романом, а тоді мене і поважатимуть люди, хоча я за тим і не бігаю.

Роман пройшовся по хаті й останні слова сказав з притиском, ніби на якомусь екзамені або на суді. Уліта сиділа біля печі на тому самому стільці і прядла на коловоротку. Веретено фуркало, а нитки тягнулися до самої землі. Вона не спускала очей із сина, дивилася також на Трохима і не мала місця, щоб до розмови вкинути якесь і своє слово. Йй було жаль Трохима, який так багато працює, збирає гріш до

гроша, зерно до зерна, щоб ще колись прикупити кусок поля. І все це не для себе, бо йому вже багато не треба, але все це для нього, для Романа, бо ж він у них тільки один. А той не цінить того. Зовсім не вдався в батька. Сидить у тій своїй Євангелії, в якійсь Скарбничці, в Гуслях і не знає того, що ані Євангелія, ані Скарбничка не дадуть йому хліба. Щоб мати хліб, треба мати землю, але що ж? Романові не можна того вкласти до голови, бо він уже не дитина. Має свій розум, робить так, як той розум йому підказує. На масток махає рукою, каже, що бідні люди завжди щасливіші від багатих, бо багаті завжди бояться, що то буде колись з їхнім багатством, коли б прийшла якась війна, а бідні не мають чого лякатися.

Трохим сперся ліктем на стіл, підпер рукою небриту щоку, волосся лягало йому на очі і він казав, дивлячись на сина:

— Романо, я багато тобі попустив, бо ти моя дитина і я не хотів робити в хаті скандалу. Коли ти перейшов на штундиську віру, ми з мамою багато наплакалися і нажурилися, бо нам було соромно від людей. Нас обминали сусіди, але ми тобі не боронили ходити на їхнє зібрання. А я тоді хотів поставити по-своєму, хотів показати, що я твій батько, що я маю до тебе право. Зробити так, як зробив Гнат з своїм Степаном, — вигнав з дому і на тому кінець. Але я того, як бачиш, не зробив. Жалів тебе. Розумієш? Жалів. А ти мене не жалієш, а також не жалієш свої матері, яка тебе породила і виховала, — і Трохим поступився до порога, де стояло відро з водою, щойно принесеною від криниці.

Роман сидів біля столу, піднісши високо голову. Він подивився на матір і побачив, що вона витирає рукавом очі.

Батько напився води, витер рупником вуса і знову:

— А тепер, сину, мені не хотілося б тобі в усюму попускати. Треба, щоб ти знав, що маєш батька, матір. Люди казатимуть, що я тобі нічого не говорив, що ти женишся з біднячкою. Такого, сам знаєш,

на світі не буває. Багаті люди завжди шукають багатих, а бідні нехай собі женяться з бідними. Це вже такий закон, такий порядок. Того ніхто не перемінить і ти повинен, поки ще не пізно, подумати про це. Потім буде пізно і зробленого не можна буде повернути. Треба думати тепер. І ти їй скажи. І забудь за неї, бо це не твоя пара, — і Трохим затримався біля столу.

— Тату, мамо, — сказав Роман, встаючи на ноги. — Насамперед хочу спитатися вас одне. Чи від того дня, коли я почав ходити на євангельське зібрання, коли я прийняв до свого серця Господа, чи я став гіршим вашим сином, як був перед тим? Скажіть, гіршим я став?

— Ні, — відповіли обоє — Трохим і Уліта.

— А чи був хоча один випадок, що від того часу я в чомусь не послухався вас, як батька і матері?

— Ні, не було такого, — відізвалася Уліта сама, а Трохим щось думав, чухаючись за вухом. Він сів на стілець біля печі і ворухив плечима, ніби та піч його пекла.

— А чи ви хотіли б, щоб я, ваш одинокий син, був дуже багатий, мав багато поля, багато грошей, але був у житті нещасливий? Хотіли б? — і знову дивився на батька і на матір, чекаючи від них відповіді.

— Ні, сину, — казав Трохим, — ми хотіли б, щоб ти був багатий і щасливий, але добре собі запам'ятай, що в бідності щастя немає.

— Правдивого щастя також немає в багатстві, — кинув Роман.

— А в чому? — спиталася тепер Уліта і веретено її знову зафуркало біля самої спідниці на долівці.

— Мамо, правдиве щастя тільки в Бозі, в любові, в згоді і я таке щастя хочу мати. А ви, прошу вас, не відбирайте в мене такого щастя. Я обіцяю любити вас, обіцяю доглянути вас до смерті, слухатися вас, але не робіть мене заздалегідь багатим і нещасливим, бо це не мій шлях, не моя дорога, — відповів Роман.

Трохим подивився на Уліту. Похитав головою і вона знала, що він думає і що переживає. Улітин коловороток замовк, веретено перестало крутитися і в хаті було тихо. Трохим далі сидів біля печі і його плечі ворушилися. Потім він устав, потягнувся, випростав коліна і сказав до Романа, навіть не дивлячись на нього:

— Піди і пусти коні на вигін, нехай попасуться, — і Роман, не сказавши ані слова, вийшов з хати, легко зачинивши за собою двері. Трохим з Улітою лишилися удвох. Обоє сиділи і обоє мовчали. В хаті був такий настрій, ніби вони щойно вернулися з похорону, поховавши когось близького.

— Нічого ми йому не зробимо, бо він хлопець становчий. Що задумає, те й зробить, — казав Трохим, збираючись іти надвір до якоїсь праці.

— А хто його знає, може це і правда, що каже Роман. Землі своєї йому вистачить, щоб тільки вони любили одне одного і щоб жили в згоді, — відповіла Уліта і її веретено знову закрутилося по долівці.

Другого дня було тепло, але сонця не було. Воно сховалося за хмари і з самого ранку було видно, що заноситься на дощ. Ластівки літали низько над землею, а горобці під шопою голосно цвірінькали. Роман привіз уже один віз сіна, а тепер поїхав забрати решту. А тому що небо трохи прояснилося, можливо дощ збереться аж на вечір, то він випряг коні і пустив їх на сіножать, спутавши допари. А сам сів під копицею, поклавши голову на сіно. Заплющив очі і думав про одне, про друге, про все. Він знає свого батька і матір і думає, що вони не будуть проти його одруження з Ксенькою. Все те, що вони учора говорили в хаті, це — миляна булька, солом'яний огонь. Погарячилися, висипали те, що думали, але потім вони заспокоються. Вони такі завжди і він це добре знає. Треба тільки знайти відповідний час і поговорити з ними на розум, а він це зробить.

На сіножатах було вже мало копиць. Берегом над річкою ходили корови і вівці. Хлопці галасували, купалися в ріці, ловили раки, а потім розклада-

ли сухе бадилля, палили його і пекли раки. Роман туди не йде, бо в нього інші справи. Голова його ходить ходором від різних думок. Він уже тепер плянує, яке то буде його весілля і його збирає страх, якщо воно буде таке, як було колись у Максима. Тоді ще в Очеретному не було молитовного дому і Максимів шлюб відбувався в хаті молодої. Перший свангельський шлюб, на який прийшло все село від малого до старого, щоб подивитися. Люди заповнили все широке подвір'я, сад, усю вулицю. А надворі була спекота, бо це був кінець липня. А ще більша спекота була в хаті, в якій не можна було повернутися. Народу було повні сіни. Вікна були відчинені, але в кожному вікні було повно людських голів і повітря там не проходило.

У хаті перед столом стояв ослін, на якому сиділа сестра Домка, Максимова дружина. На неї тепер були скеровані очі всіх присутніх у хаті людей. Знадвору кожен хоче її побачити також через вікно. Це ж молода! Не та Домка, що була учора і позавчора.

А Максима десь немає, бо це такий звичай, що він тут не повинен тепер бути. Він прийде потім, коли на це буде пора, коли йому скажуть, щоб він ішов. За столом сидить багато старших братів, що прийшли на Максимове весілля з усіх довколишніх сіл. З довгими сивими бородами, з підстриженими вусами. Перед ними на столі лежать книжки, Свангелії, Гуслі. В хаті досі був гамір, шепіт, але ось тепер, ніби на якийсь знак, усе затихає. Затихає в хаті, в сінях і за вікнами надворі. Один із старших братів відкриває Гуслі, бо тоді ще жодних інших співаників не було і каже число пісні, яку мають співати. Дзвінкий жіночий голос почав, його підхопили інші голоси і пісня попливла через відкриті вікна і двері на все довкілля: "Уж слишу я шум, як би множество вод і стон очікування міра. Готовся, невеста, женіх твояй ідьот і бізок час брачного піра".

І коли в пісні дійшли до слів — готовся, невеста — то Домка щось поправляє на рукаві суконки, поправляє квітку в косі, яка звисає через плече на

груди, щоб було видно, що вона пригтовляється. Бо ж так і співають, а тому вона повинна пристосуватися до співу своїм поведінням.

А Максим у цю хвилину був десь далеко в сінях між людьми в самому куті за дверима. Коли ж у пісні почулися слова — жених твій їдьот — Максим сміливо розпихає ліктями людей і робить собі дорогу до столу. На ньому сива маринарка з грубого сукна, під маринаркою вишита сорочка з домашнього полотна і рясний піт спливає йому з чола на очі, за комір сорочки. Але він важко дихає, відважно йде, а люди дають молодому дорогу. Волосся його на голові, намащене сметаною або олією, щоб добре лежало і на нього тепер сідають мухи. Але він зганяє їх однією рукою, а другою пробиває собі дорогу далі.

Прийшовши до столу, він навіть не подивився на Домку, лише твердо сів на ослоні ліворуч від неї, простягнувши під стіл ноги в нових чоботях з довгими халявами до самих колін, — жених... І витер хустинкою мокре від поту чоло.

Почалося саме вінчання і воно має тягнутися довго, кілька годин. За столом сидить цілий ряд проводячих братів з різних ближчих і дальших сіл і всі вони сьогодні будуть проповідувати. Про Авраама і Сару, про Якова і Реваку, про весілля в Кані Галилейській, будуть читати цілі розділи апостола Павла з послання до Ефесян, де він пише про подружнє життя, як молоді мають жити, що вони повинні робити, а чого не повинні. А висновок з усього сказаного буде завжди той самий, що — “жена да убоїтса свого мужа”.

Після кожної проповіді співається якась відповідна пісня, а коли таких відповідних пісень уже не вистачає, то співається якась інша духовна пісня, щоб тільки відділити нею одну проповідь від другої. А молодим увесь той час треба сидіти в великому напруженні. Ослін, на якому вони сидять, стає твердішим, у хаті збільшується духота, а надворі гомонить народ. Максимові і Домці напевно бажається, щоб їхній шлюб якнайшвидше скінчився, бо вони докраю перевтомлені, але вони нічого не можуть зробити,

бо ще кількох дальших гостей мають сказати слово. Бо ж для того вони і приїхали, а особливо брат Федір з Сапанівки, який завжди, майже на всіх вінчаннях повторяє, як то воно бувало колись в православній церкві. Заспівають — “Ісая лікуй, а ти, Іване, бідуй”. Воно якось виходить до складу і прикладу, ніби якась поезія, а це ж велика правда. І Федір завжди те каже. А він пожила вже людина, пройшов увесь світ, був у німецькій неволі, звідкіля і повернувся віруючим, то він багато-чого знає, а тому його всюди кличуть і всюди він має перше слово.

І коли вже всі переговорять, тоді Максимові і Домці можна встати зо свого твердого ослона, можна розім'яти руки і ноги і тепер вони вже не так, як хлопець і дівчина, а як чоловік і жінка. До них тепер можна підходити, можна їх привітати і побажати їм усього доброго в житті. І коли вони одне біля одного пробиваються між людьми до порога, щоб вийти надвір і хоча трохи освіжитися, біля столу група молоді голосно співають духовну пісню: “Дай, Боже, їм щастя!”

А обоє молоді вже надворі. Тут повіває прохолодний вітерець і тут ніби інший світ. Не те, що в хаті, ніби в печі. Люди починають розходитися. Вони вже все побачили, багато наслухалися.

Роман тепер сидить під копицею, роздумує про Максимове весілля, але все це йому не страшно. Найперше, що його вінчання не буде відбуватися в тісній хаті, а в просторому молитовному домі. За ті минулі літа, коли в Очеретному постала євангельська громада, тут відбувалося чимало шлюбів, а тому тепер на них приходять з села менше людей. Воно також буде восени, бо Роман таке плянує. Тоді також не буде спекоти, а всі ті форми, всі ті звичаї, що пов'язані з весіллям, він переживе.

Коли над сінокосами стелилися перші сутінки, а над Горинню сідав туман, Роман віз додому рещту свого сина. Дощу ще не було, але все казало, що він таки буде, якщо не сьогодні ввечері, то буде вночі. Горобці на придорожніх вербах голосно цвірінькають і напевно його викличуть.

Під самим селом кілька крапель дощу впали на Романову голову і він скоріше підігнав коні. Ворота до його двору були відчинені і він з розгону в'їхав на подвір'я під самі двері стодоли. З хати вибіг батько і вони миттю скинули на тік пахуче і тепле сіно. А потім випрягли коні, а порожнього воза заточили під шопу. І посідали на порозі стодоли, залишаючи двері відчиненими. Дощ починав накрапати. Захмарене небо спустилося над садом і городом. Темінь вилазила з-за воріт і розпливалася подвір'ям.

Другого дня надворі було соняшно і тепло. Трохим поїхав до міста на ярмарок, бо йому треба довідатися, яка тепер ціна на збіжжя, треба також замовити до воза нові колеса, бо ті, що є тепер, зовсім розхиталися і віз ходить по дорозі, ніби п'яний. Треба також побути на торговиці, довідатися, яка ціна на свині, бо ж у нього кормиться кабан, якого він призначив до продажу. Учора ввечері він довго сидів біля лямки і рахував, кому він має платити і за що. Треба заплатити штрафівку за хату, податок, дорожнє, за дошки, які узяв для поправки хліва і досі ще за них не заплатив. І виходить так, що він винен в одне місце, в друге, а йому ніхто не винен ані гроша.

Трохим поставив воза під самою огорожею, а сам пішов до міста. А коли вернувся назад, то побачив на возі якусь стару українську газету, яку хтось навмисне йому підклав. Він розгорнув на соломі свій полуденок, розкрив газету і разом полуднав і читав. І не встиг він переглянути першої сторінки, як з-за рогу будинку вийшов поліцай з перевішеною через плече рушницею. Побачивши Трохима, який читав газету, він підійшов до воза і спитався:

— Що ти читаєш?

— Газету, — відповів Трохим.

— А де ти її взяв?

— Ось тут на возі, — знову Трохим, ховаючи до кошика рештки полуденка. — Я був у місті, а коли вернувся до воза, то побачив тут на соломі газету.

— Ти не маєш права таких газет читати, бо я тебе арештую, — крикнув поліцай, зім'яв газету і кинув до своєї торби, що висіла в нього збоку.

— Я не винен, пане, що мені хтось її поклав. Може на якийсь зло, але вона ось тут на возі лежала, — і Трохим поклав руку на в'язці соломи.

Поліцай закурив цигарку, але перед тим, як потягнути з неї диму, він сплюнув на землю і став там своїм тяжким чоботом. Потім сказав Трохимові витерти з таблички на драбині пилюку, записав його село і пішов між возами. За ним тягнувся сивий цигарковий дим, його проводили сердиті погляди мужчин, що стояли біля своїх підвід. Вони знали, що коли між возами вештається поліцай, то буде біда. Буде чіплятися за всяку дрібницю, щось таки знайде, що треба буде списати протокола.

А Трохим лишився сам біля свого воза. Сидів на в'язці соломи і не хотілося йому кінчати свого полуденка. Сидів і думав. Яка то велика несправедливість на цьому світі. От він живе на своїй рідній волинській землі з діда-прадіда, живе, ніби в ярмі, не маючи навіть права почитати газети своєю рідною мовою. І ті газети друкуються у нашому Львові, в Галичині.

До нього підійшов незнайомий з сусіднього воза. Вуса його стирчали догори, ніби два посаджених куцики. Він присів на стільвазі і спитався:

— Чого та біда хотіла від тебе? — і Трохим розказав усе, як було, дивлячись увесь час туди, куди пішов між возами поліцай.

— Це вже вони так перед своїм кінцем, — казав незнайомий, — не дають читати наших газет, чіпляються за кожну дрібницю, бо відчувають свою загибель. А наші хлопці з Галичини, як на те, звідкись беруть ті газети і тикають на вози, бо хочуть, щоб і ми знали, що на світі діється. Мені також підклали, але я їх сховав, бо я людина неписьменна.

— А чому ж то вони не дають людям читати наших газет? — питався Трохим.

— Га? Хіба ти не знаєш? Газети пишуть правду, пишуть, що ось незабаром буде війна, а тому поляки не хочуть, щоб наші люди про це знали. Вони бояться війни, але вона таки буде.

— Та то ще невідомо, — сказав Трохим, примостившись на возі вигідніше.

— Відомо, відомо, бо ті, що пишуть газети, знають. Мої хлопці деколи бувають у Бродах, то звідти привозять газети та журнали. І всі вони пишуть тільки одне — війна. А це страшне слово. Я ще добре не протверезився від минулої війни, насилу поставив будинки, бо всі були спалені, а тепер може доведеться діджати ще однієї війни, — і незнайомий сусід скинув кашкета, пригладив долонею розкуйовжене волосся на голові і мовчав. Вуса його, коли він говорив, підскакували догори, а тепер стирчали під носом, ніби їх там хтось пришпилив. Трохим також мовчав. На недалеких возах пищали поросята, хтось випробовував коня і хльостав у повітрі батогом. Ревла худоба, а сонце пекло немилосердно і Трохимові було цікаво, як той поліцай міг ходити між возами в суконному поліцейському піджаку, бути підперезаним грубим поясом та ще й з рушницею на лівому плечі. А кашкет на голові також був теплий і ще й прив'язаний під бородою вузеньким ремінцем.

Він пішов геть у другий кінець торговиці і його вже не видно, але Трохим далі дивиться туди. А потім підклав коням оброку, поправив шлеї й пішов собі між возами до вулиці, яка вела до головної пекарні, завжди білої від муки, ніби це не пекарня, а млин. Там уже починалося місто. Вилиняли від сонця стіни мурованих будівель, стояли з обох боків забрудженої вулиці, а по них скакали ворони і дикі голуби.

Трохим зайшов усюди, де йому треба було, згодив нові колеса, довідався про ціну на збіжжя, а потім ще вернувся на торговицю, щоб подивитися, яка ціна на худобу. Підводи вже роз'їздилися до своїх домів. І Трохим також поїхав. Надворі було ще не пізно, але шлях був порожній, бо люди встигли раніше роз'їхатися. Пустив коні, щоб ішли, як вони хочуть, замотавши віжки за драбину. По обох боках дороги хвилювалися жита. Вітер скакав по них, а вони гойдалися, ніби хвилі на озері.

За Дмитровим хутором був панський зруб, а далі вже тягнулися поля, які належали до Очеретного, на яких тепер сиділи і господарили польські осадники. Колись це поле належало до якогось графа, але коли прийшла Польща, то сюди спровадила своїх осадників, які побудували собі господарства і тут живуть, ніби на своїй власній землі.

Трохим іде поволі і розглядається навколо. Він пам'ятає той простір поля, що колись належав до якоїсь однієї людини, але тепер належить до багатьох. І він пам'ятає, коли тут ходили якісь чужі люди з довгими мотузками і ділили те поле на менші кусочки, на окремі загони. Він думав, думали також інші, що земля та буде продаватися і він собі купить якийсь кусок, але вона не продавалася. Прийшли осадники і все розібрали, нікого нічого не питаючи. І не тільки розібрали їхню землю, але ще й хваляться, що посеред Очеретного побудують собі польського костела або візьмуть православну церкву і пересвятять на костела. Вони це можуть зробити, бо в них сила, за ними влада.

Трохим пригадав сердитого поліцає на торговиці і йому чомусь зробилося важко на душі. Осадницькі поля скінчилися і коні самі повернули на польову дорогу з двома вузькими коліями, що йшла до Очеретного. Тут недалеко і Трохимове поле, засіяне цього року ячменем. Він потягнув за віжки і віз покотився туди. Покотився і став. Коні, зігнувши голови, обганялися від мух. А Трохим нарвав на межі трави і кинув перед ними на землю. А сам став на дорозі й дивився на свій ячмінь. І знову згадав сердитого поліцає на торговиці. І знову зробилося йому сумно, але він сам не знає від чого це. Руки опустилися додола, тіло його стало якесь зморене. Про щось думається і не думається, чогось хочеться і не хочеться. Отакий якийсь його стан, що він не може його пояснити. Хочеться так постояти і нічого не думати і він стоїть. Ячмінь на його полі хитається від вітру, в ньому також хитаються різні польові квіти. Волошки і блават. Їх тут так багато, а особливо під межами, де твердіша земля.

Трохим ще нарвав на межі трави і кинув коням. А сам пішов межею аж до кущів глоду, які росли далеко від дороги. Навколо тут було тихо, навколо також було тепло, бо хоча сонце було далеко за полудень, але воно ще гріло і пекло.

Обійшовши все поле, Трохим прийшов до воза, поправив на конях упряж і поїхав до села. Віз котився з горбка сам, коні тримали дишля. За високими деревами в селі сонця вже не було видно, довгі тіні тополь лягали на дорогу, люди гнали з поля худобу і вона розходилася до своїх дворів.

Пустивши коней до стайні, Трохим прийшов до хати, в якій було вже напівтемно. Романа десь не було ані на подвір'ї, ані в хаті, а Уліта, як завжди, поралася біля печі. В неї в одній руці коцюба, в другій мітла. Побачивши Трохима, вона поставила коцюбу в куті й витерла до запаски руки.

— Ти голодний? — спиталася.

— І голодний і не голодний, — відповів сухо і байдуже Трохим, кинувши кашкета на ослін під стіною. — У місті до чайної не ходив, але трохи з'їв полуденка, якого ти мені була поклала до воза. А трохи привіз назад додому, бо не міг їсти. Мав деякий клопіт.

— А що саме? — питалася Уліта, наливаючи до порожньої миски борщу.

Трохим розказав про те, що бачив у місті, що чув. Розказав також про сердитого поліцая, про українську газету. Уліта слухала, підперши рукою праву щоку. На її втомленому від праці обличчі лягали нерівні хморшки. Волосся з голови падало на чоло і вона його підгортала рукою догори. До хати ввійшов Роман. Кинув очима на батька і на матір і твердо сів до столу з другого кінця.

— Ти будеш їсти? — спитала Уліта і поступилася до печі, в якій згасали останні поліна дров.

— Ні, мамо, я не голодний. Був у сусідів і там мені дали їсти, — казав Роман.

— Я так і знала, — тихо сказала Уліта і скося подивилася на Трохима. Той нічого не відповів, сьорбав борщ, закусував свіжим хлібом з твердою

шкіркою, спеченою на капустяному листку. За вікном шуміла біля воріт липа. Трохим облизав ложку, поклав біля порожньої миски і подивився на Романа.

— Ти щось, я так бачу, невеселий? — спитався.

— Так, невеселий, бо є до того причини, — відповів Роман, дивлячись то на батька, то на матір.

— А які? — спиталися майже разом Трохим і Уліта.

Роман підсунувся далі в кут і причинив вікно, яке досі було трохи відхилене. Потім пройшовся по хаті, і, не спиняючись ходити, казав:

— Є чутки, що поляки, разом з всіма осадниками, хочуть забрати вашу православну церкву і пересвятити її на костела. До міста їм, вони кажуть, далеко ходити, а нового костела немає як і немає де будувати, то вони візьмуть церкву.

— Такого не може бути, — сказав твердо і сердито Трохим, — бо такого права немає на світі.

— Тату, — тихо казав Роман, — якщо вони хочуть таке зробити, то їм право знайдуть. Це їх держава, їх право, їх влада, їх закон.

— Але наша земля, наші люди, — ворухився на ослоні Трохим. Він мимоволі згадав торговицю і сердитого поліцая. Там він боявся, бо це було місто, торговиця, а тут він не боїться, бо це його хата, його двір. Все тут його і він немає чого лякатися. Все те, що він тут має, йому лишив його батько, а батькові лишив дід, а дідові прадід. І таке саме не тільки з його обійстям, але також з церквою. Вона з давних давен православна і такою має лишитися до якогось свого кінця.

Трохим з Романом того вечора говорили дуже багато про різні справи, а Уліта мовчала. Вона помила миски, підмела хату, затулила піч, а тепер сиділа на ослоні біля мисника і слухала те, що говорив син з батьком. Вони говорять про якісь газети, що приходять з Галичини на Волинь, але Уліті все це непотрібне. Вона в хаті має піч, біля печі коцюбу, віника, а на подвір'ї має курей, на полі ще не-

полене просо, а більше їй нічого не треба. Жодної політики, жодних газет.

Коли в хаті зовсім стемніло і в лампі вигоріла остання нафта, родина розходилася на свій відпочинок. Уліта стелила ліжко за ванькиром, Трохим пішов спати до стодоли на сіно, а Роман повів коні на нічліг. Вечір був погідний, без вітру, небо засіялося зорями, ніби хтось їх там розсипав з великого мішка.

Неорана паренина Трохимового поля простягалася аж до самої долини, в якій шумів між кущами вільхи невеликий струмок. Той кусок поля Трохим тримає для посіву пшениці на другий рік, а тепер він тут випасає свою худобу. Тепер також Роман привів сюди коні на нічліг. Спугав їх допари і пустив на траву. А собі поклав мішка з соломом під самою межею і ліг на ньому горілиць, накрившись батьківською симражиною. Лежав, дивився на зоряне небо і думав про все те, що він сьогодні наслухався від батька і від сусідів. Думав про стареньку православну церкву, яка стоїть між високими липами на горбочку і нікому не заважає. На Великдень там рясно дзвонять дзвони, дівчата з хлопцями виводять гагілок, старші люди сидять купками на могилках недалекого цвинтаря, а великодне сонце всіх їх цілує своїм весняним промінням. Правда, Роман давно вже не ходить до тієї церкви, але йому було б дуже жаль, коли б її пересвятили на костела. А це може статися, про таке почали люди настирливо говорити, а коли люди говорять, то щось і наговорять. Таке саме сталося в недалекому селі Загірці, таке легко може повторитися і в Очеретному. Тепер поляки дуже чогось розпаношилися на все, що не польське.

Роман лежав, думав про все, а з-за гори випливав серп місяця. Його з усіх боків оточили зорі, ніби вівці пасуха. Він одним кінцем сховався за хмару, а другим кінцем дивився на Романа, навіваючи на нього дрімоту. Десь в гущавині жита щось запищало. Ніби миша, ніби якась нічна пташка. Недалеко, де паслися коні, пробіг заєць і до місяця було його видно, як він вибіг на середину поля, став на задні лапки, тріпнув довгими вухами, а потім з усієї

сили шугнув у жито. Роман простягнувся на мішку до самої межі. Хотів заснути, але не міг. Чув шепіт поля, чув брязкіт залізного пута, яким були спутані його коні. Думки про поляків та про осадників десь поділися і він дивився на темне склепіння неба і рахував зорі. Одна з них ясна, а друга ще ясніша. До нього приходили погідні роздумування. Як чудово це все створене — думав він. Кожна зоря має своє місце, свою дорогу, якою вона йде. Ось купа зір одна біля одної і Уліта завжди каже, що це квочка, а трохи далі такі самі зорі, але не купкою, а в рядок. Старі люди в Очеретному казали, що це чумацький шлях, яким удавнину чумаки їздили з України до Криму по сіль. А трохи далі від того шляху знову купка зір і це — віз, якщо добре придивитися, то видно дишель та колеса. Усі вони стоять над його полем, над долиною, а взавтра вранці вони посухнуть аж до Карпового гаю, якого тепер вночі не видно. І хтось їх посуває, хтось їх сортує, покаже їм дорогу. А по тих зорях його мати знає пору ночі, знає, скільки ще можна випрясти куделя до ранку, коли має сходити сонце. Бо годинника в них ніколи не було і тепер немає. Бо пощо він їм? Удень вони живуть за сонцем, а вночі — за зорями і за місяцем.

Хмара потягнула на місяця темне покривало, яке одним кінцем зачепило рядок зір, а Роман вище натягнув на себе симражину. Відчув, що до нього приходить дрімота і закрити очі. Поглядив рукою і вони були мокрі від нічної роси. Мокре було також його волосся на голові.

Новий день почався зо сходом сонця з-за гори так, як починається і кожен день. Разом із сонцем збудилися поля, а жито, намокле росом, похилилося за межу. На колосках сиділи метелики, чекаючи, поки сонце висушить від роси їх крильця. Роман також устав разом із сонцем. У долині, де протікає струмок, він помився, витер обличчя шорсткою полою симражини і обернувся до сонця, склавши руки до молитви. Кожного ранку вдома він любив помолитися в стодолі або виходив у сад, але завжди чомусь обертаявся обличчям до сонця, хоча знав, що

для молитви немає різниці, куди людина дивиться. Головне, як вона молиться. А на полі те саме сонце, що і в селі і він тепер молиться. Теплий ранній вітер перебирає його волосся на голові, третєся по його ще вогкому обличчі і лягає невиразною тінню на поля.

Потім Роман дістає з мішка з соломною своєю Євангелію, сідає на межі й читає. Читає напівголосно, бо тут і так ніхто не чує. Про доброго пастиря, який лишає дев'ятдесят дев'ять овець у степу, а ходить і шукає ту одну, що загубилася. Роман прирівнює прочитане до себе і йому здається, що він колись був тією заблудшою вівцею, за якою Христос шукав. Йому приємно від прочитаних слів, приємно знати, що він знайдений, а Христос є його Пастирем. Приємно від молитви, яку він щойно скінчив. Йому здається, що не тільки він отут молився, але разом з ним молилася вся природа — поля, квіти, все молилося і все тепер співає. В долині хлюпоче потік, над ним пролетіла в сивому тумані дика качка.

Коні за ніч напаслися, а тепер стояли, обернувшись одне до одного головами. Роман примостив на коні свого мішка з соломною і вигідно сів на нього. Шарпнув за повід і коні нога за ногою пішли на дорогу, лишаючи на полі видушені копитами сліди.

Батько вдома чекав на нього з відчиненими ворітьми, з блискучою пилкою в руках.

— Куди ви зібралися з пилкою? — спитався Роман, впускаючи коні до стайні.

— Нікуди, — відказав Трохим. — Будемо сьогодні різати дрова, бо ось навенеться якась інша робота, а тому потім не буде часу.

— Добре, я зараз вийду, тільки щось перекушу, — і Роман пішов до хати, де на нього чекала мати з готовим сніданком.

І потім батько з сином різали дрова в шопі. Щойно розведена і нагострена вчора пилка-поперечка гарчала, зачіплюючись на сучках. Двері в шопі були відчинені на подвір'я і туди вилітала трина та пилука. Відрізане грабове поліно впало Романові до ніг. Він пустив пилку, штовхнув поліно чоботом і

поклав на козли другого одземка. Різали, важко дещучи. Пилка сердито гарчала, а купа різаних полін збільшувалася. Тепер ті поліна розкидані в усі боки, але потім Трохим їх поскладає під стіною рівно, кожне поліно притисне рукою, щоб більше влізло.

А в шопі повернутися немає де. В одному куті стоять сперті на стіну сани з дишлем, який стирчить догори, ніби гармата, дістаючи до самих бантів. У другому куті лежать старі колеса, обручі, звої колючого дроту, мідяні гільзи від снарядів, куди не поглянь і не повернися, всюди якесь залізаччя. І все це журмом, купа на купі. А тепер ще й нарізані дрова.

Пилка загарчала на сучкові і нараз затрималася. Трохим опустил руки і став на порозі. На подвір'я їхала чужа підвода, на ній незнайомий погонич і два поліцаї. Вони скочили з воза і зрівнялися з попою.

— Дзінь добри, дзінь добри, — казали обидва до Трохима, але не дивилися до шопи, дивилися десь на город.

Трохим з Романом вийшли на подвір'я, покинувши пилку на порозі. Вона блищала до сонця.

— Ми хочемо з вами говорити, — казав поліцай, видно, що старший, бо окрім рушниць, яка звисала на лівому плечку, з другого боку в нього теліпалася ремінна торба. З неї визирав кінець олівця.

— А де ви хочете зо мною говорити, на подвір'ї, чи підемо до хати? — питався Трохим.

— Підемо до хати, — казали разом обидва поліцаї.

І вони пішли. Уліта вийшла на город, а Роман поволі складав нарізані дрова.

Поліцаї сіли біля столу, поставивши рушницю коло печі, біля самої Улітиної коцюби. Шапки-рогатівки покладали біля себе на ослоні. Той, що показався Трохимові старшим, поклав на столі свою торбу, але не відкривав її. Подивився по хаті, а потім подивився на Трохима.

— То ви, як ми бачимо, займаєтеся політикою. Газети українські читаєте, — сказав з притиском, тримаючи руку на торбі.

— Ту газету я не купляв. Хтось її мені підкинув на віз, — відповів Трохим і відчув, що він зовсім не боїться отих поліцаїв у своїй хаті. То влада, то нехай собі вона буде владою, а він тут господар.

— Добре, добре, — продовжував поліцай, — але головне, що ви читали, а вам треба було взяти газету і віддати на поліцію. А ви того не зробили. Але про це ми говорити не будемо. Ми прийшли до вас в іншій справі і ми думаємо, що до чогось з вами договоримося.

— А яка ж це друга справа? — питався Трохим і присів собі до столу з другого боку. Руки його трохи дрижали, але він не боявся. Чого ж йому лякатися в своїй хаті?

— Друга справа, — казав поліцай і вийняв зо своєї торби аркуш списаного паперу — така, що в вашому селі є вісімнадцять родин, яких прізвища кінчаються на -скій так само, як і ваше прізвище. Отже, це все польські люди, яких батьків, дідів і прадідів колись силою примусили прийняти православну віру. Це було давно, а ми тепер хочемо повернути їх до віри батьківської, до католицької. Але повернути не примусово, а добровільно. З тим самим ми і прийшли до вас. Ваше прізвище стоїть тут на першому місці, а від вас ми підемо до інших, і поліцай сховав списаного аркуша до своєї пом'ятої торби, яка висіла в нього збоку, ніби вона там приросла.

— Гм, того я не знаю, хто колись були мої діди та прадіди, — відказав Трохим, — бо того мені і знати не треба, але тепер я знаю, що я православний. Така сама моя Уліта. А те, що колись було, мене не обходить. Це минувщина.

— Ні, пане господарю, — знову поліцай легким голосом, посунувшись трохи далі в кут. Він був грубий, ніби куль соломи, зв'язаний перевеслом і видно, що йому було гаряче сидіти. Тому він попустив на животі широкого паса і розтігнув під бородою ковніра. І, не закриваючи своєї торби, вів далі: — Вас ця справа повинна обходити, бо вона спрямована для вашого власного добра, для добра вашої родини та для інших таких, як ви.

— Якого саме добра? — дивився перед себе Трохим.

— А ось такого, слухайте. Як ви знаєте, навколо вашого села було багато землі колишнього графа, яку наша держава подарувала своїм колишнім воякам за те, що вони боролися за її незалежність. Це всі теперішні осадники, що живуть разом з вами. Але ще лишилося з того багато землі нерозданої, а також непроданої, яку треба комусь розділити. Але ту землю можуть отримати або купити тільки ті, хто вернеться до батьківської віри. А земля ця, як ви знаєте, добра, без горбків і без долин, на ній без жодного гною росте пшениця. Отож, вам стелиться добро, яке саме проситься до вашої хати. Ви любите землю, бо з вас солідний господар, а тому подумайте. Потім ми прийдемо знову до вас, а ви нам скажете розумне своє рішення, — він закінчив розмову, зачинив торбу і наклав на голову кашкета-рогатівку. Насилу висунувся з-за столу і пустився до дверей, схопивши рукою рушницю, ніби якусь лому. І коли обидва поліцаї були вже біля порога, Трохим також пустився до дверей і, крокуючи, сказав:

— Те, що ви говорите, мені дуже цікаве. Я часто буваю на тій колись графській землі, бо вона доходить до самого мого поля і я маю на неї оскому. Я готовий був би трохи собі її прикупити. Але пропозиція ваша важка.

— А чому? — питалися поліцаї, затримавшись біля самих дверей.

— Тому, що в мене є дружина. Вона православна і я не знаю, що вона на це скаже. Також у мене є син. Він записався в штунди і я не думаю, що на таке він погодиться. Штунди, як ви знаєте, твердо тримаються своєї віри.

— Нічого, нам ходить про вас з дружиною. Ви обоє творите родину, а син тут ніпричому. А якщо він розумний хлопець, то він про це подумає, — і обидва поліцаї вийшли до сіней.

Трохим провів їх до самих воріт і вернувся до шопи, де Роман ще складав порізані дрова. Туди та-

кож прийшла Уліта. Їй цікаво знати, чо́го це аж двох поліцаїв приїздили до них. Такого перед тим ніколи не було, а тут приїхало аж двох. Якась, видно, пильна і дуже важлива справа. Поліцаї отак собі без нічого не приїздять.

Трохим перекинув колоду шторцма і сів на ній, спершись на одвірка. Уліта з Романом дивилися на нього, чекаючи якоїсь відповіді. Найскоріше якоїсь поганої новини, бо ж поліцаї з добрим ніколи не приїздять.

А Трохим сплюнув за поріг, почухався за вухом і все розповів, про що була в хаті мова. І закінчив тяжким зітханням, яке вирвалося з розхристаних грудей його сорочки.

— Але та земля мене приваблює. Це не земля, а золото, розсіпані гроші, які тільки кілька моргів, то вже вистачило б. Більше не треба. А щодо віри, то яка там різниця. Ніхто не знає, чия віра краща. Але тут не віра, а земля. А земля господареві найголовніше. Я вже по ній ходив. Дивився. І коли б вона була моя там, де я бачив, то я розробив би її так, що пшениця була б, як море, — і він устав зо своєї колоди і вийшов за поріг. Подивився в сад, подивився на небо. Там пливли порвані клапті хмар, кидаючи на Трохимове обличчя тінь від сонця.

Роман слухав мову батька і йому було смішно її слухати. Трохим це помітив. Він вставився очима на сина і з притиском спитався:

— Чому тобі це смішне?

— Бо воно, тату, справді дуже смішне, — спокійно відповів Роман. — Ви маєте стільки землі, що вам її вистачить до самої смерти, а для кожної людини, правду кажучи, треба лише кілька сажнів. І то все. Все. І послухайте мене, тату. Не міняйте своєї душі на землю. Подумайте коли-будь і про бідну свою душу, яка землі не потребує. А ваша душа справді дуже бідна. Думаєте тільки про одне. Земля і земля. А ось тепер прийшла ще нова спокуса. Викиньте це з голови і викиньте назавжди. З вас люди будуть сміятися.

— Трохиме, — вмшталася до розмови Уліта, тримаючи руки під запаскою, — і ти проміняв би свою церкву за костела?

— Ах, — махнув Трохим роздратовано рукою і пройшовся за порогом, — ви обоє мене не розумієте. В мою душу ніхто не подивився б і не знав би, що там робиться. Пішов би до міста раз на місяць до того їхнього костела, постояв би там десь у куті під стіною, а в душі був би тим самим, що й тепер. А за те мав би привілей, мав би доволі землі, мав би якесь право, бо самі бачите, що поляки дуже стискають наші права. Якщо православний, то й права не має до нічого. Дарма, що одна держава, але наших мужиків не пускають до нічого.

Уліта подивилася на сина, а той махнув рукою і зачинив до шопи двері. Трохим переліз через перелаз і пішов городом до сусіда. Йому хотілося ще з кимось поділитися тим, що він сьогодні почув. Це ж таке цікаве. Досі таке йому навіть не снилося.

Чи поліція ще ходила до когось у тій справі, що вона приходила до Трохима, він не знав. Люди в Очеретному спокійно жили своїм щоденним життям і також нічого не знали про те, що десь там у місті, в старостві, чи в гміні, чи на поліції проти них змовляються якісь темні сили. Довідалися вони про те одного соняшного дня, коли вранці побачили в селі багато чужих підвід, на яких було повно миліції, мабуть зібраної з усіх довколишніх містечок. Усі вони засмалені сонцем, на кашкетах-рогатівках блищать козирки, а під тими козирками блищать їхні гострі очі. В селі нараз з'явилося несподівано багато знайомих і незнайомих осадників. Деякі верхи на конях, деякі приїхали підводами. І всі злі, сердиті невідомо чого і на кого. Вони ведуть коней до корита біля криниці, розглядаються навколо, ніби чекаючи якогось розпорядження. Щось має бути, щось має статися, але ніхто не знає що.

Люди в селі повиходили зо своїх дворів і тепер усі гуртуються біля школи і кооперативи. Ніхто з них не знає, що це робиться або що має робитися. Чоловіки підозріло переглядаються між собою, ки-

вають головами, важко дихають, чухають потилиці. А верхівці осадників з поблизьких сіл ще приїздять і приїздять. З одної вулиці, з другої. Більше і більше. Ніби якесь військо, ніби отут має відбуватися якийсь бій, якась революція, війна. Вони об'їздять кругом стареньку православну церкву і роблять навколо неї тісного круга з коней і з людей. На небі світить сонце, вітер хитає високими липами, що ростуть навколо церкви і вони жалісно шумлять.

На сходах, що вели до церкви, став якийсь незнайомий мужчина в сивому капелюсі і махнув рукою, в якій був якийсь папір. І всі люди, які тут були, перестали дихати. Відступилися далі під липи. А незнайомий кашельнув, кинув недокурка сигарки під ноги і голосно, щоб було далеко чути, казав:

— Громадяни, нічого не робіть, не супротивляйтеся, але з Варшави прийшло розпорядження пересвятити вашу церкву на костела і ми мусимо це зробити. Це наказ вищої влади, якої ми повинні слухатися.

Під липами загомоніли люди, ніби бджоли. Почулися сердиті голоси, почувся жіночий плач, але з юрби вийшов місцевий священик і собі став на сходах. На його чорній рясі блищав до сонця трираменний хрест. Він також махнув рукою і обвів навколо очима. Другою рукою витер на очах сльозу і дрижачим голосом казав:

— Люди добрі, мої парафіяни, я дуже вас прошу не робити жодного спротиву, бо це нічого не може. Якщо це не станеться сьогодні, то станеться завтра. Господь нехай буде з нами, — і він зійшов зо сходів, тримаючи рукою полу довгої рясі.

Люди відступилися від церкви далі під липи, ближче до цвинтаря. Біля церкви було тихо, лише жалісно шуміли липи, а над липами так само жалісно крякали галки. Церковний староста, старий і кульгавий Клим, відчинив до церкви двері і туди ввійшло двох поліцаїв і кількох осадників. Увійшли в кашкетах, човгаючи тяжкими чобітьми. Вони вносили звідти хоругви, хрести, старі дерев'яні ікони,

грубі книги, оправлені в блискучі обгортки і все те кидали на підводу, ніби щось зайве і непотрібне, ніби ломаччя. Хоругва якось зачепилася за драбину, поліцай потягнув її до себе і вона розірвалася надвос. Інший поліцай виніс старого дерев'яного хреста, якого завжди носили на похоронах за покійниками. Кинув його на віз і він, ударившись до драбини, розколовся. З нього посипалася пилюка.

А люди стояли під липами. Дивилися. Жінки тихо плакали, мужчины кивали головами, кусали уста, а липи шуміли. Коли довгий віз-драбиняк був наповнений усім винесеним з церкви до самого верху, поліцай зачинив двері до церкви, а ключа сховав до кишені. Потім відкликав набік священика, щось йому сказав і підвода рушила від церкви на дорогу. Люди пішли за нею, ніби за покійником, якого везуть на цвинтар. Ішли із важким зітханням, зо слізьми. Віз підскакував по нерівній дорозі, хоругви тріпалися через щаблі в драбинах і їх підтримували чийсь руки.

Підвода заїхала на двір церковного старости. Люди з найбільшою пильністю і увагою позносили все, що на ній було, до комори. Поскладали на купи і накрили ряднами. З ікон повитирали пилюку, хоругви зложили одна до одної. А коли все вже було поскладене, коли Клим зачинив до комори двері, люди ще не хотіли розходитися. Стояли на широкому подвір'ї, гуторили, ніби то сьогодні не буденний день, а якесь свято. Між людьми вешталась якісь незнайомі особи, яких ніхто не знав і досі не бачив у селі. А церква на горбку блищала до сонця, як завжди. Навколо неї сумовито шуміли липи.

* * *

Надворі падав дощ. Рясний і теплий. Вода стікала зо стріхи у вимиті давно рівчаки, але присьба під хатою була суха. На ній сидів Роман і роздумував про своє весілля, яке має відбутися восени. Батько з матір'ю десь у хаті, але з ними він нічого не має говорити. Все вже давно переговорене багато разів, усе вирішене. Мартин дає своїй дочці кусок поля

під лісом, дає корову, двоє овець. І Трохим на це, хоча з неохотою, але погодився, давши своє слово. Воно трохи, казав він, мало, але більше вимагати не можна. Мартин не багатий, окрім Ксеньки в нього є ще діти, то всім і по стільки не буде.

Сива хмара знову впливля з-за саду і знову полило дощем. Ще ряснішим, як перед тим. На подвір'ї стали баюри, в них розкішно купалися качки. А ластівки і горобці поховалися під стріхи. У хмарі загриміло. За садом блиснуло вогнем. Роман побачив, що вода зо стріхи бризгає аж до присьби, а тому сів на порозі до хати, відчинивши навстіж двері. До нього вийшов батько. Присів і собі на порозі з другого боку, голосно кашельнувши в кулак.

— Хочу, Романе, з тобою ще про щось поговорити, — сказав голосом батька.

— А що? — дивився на нього Роман.

— Ну, ще нащот того приданого, — казав Трохим. — Треба Мартинові знати, що його дочка виходить за сина порядного господаря, вона бере з собою лише вузеньке поле під лісом, на якому тільки росте свиріпа, а це таки мало. Добре було б, щоб Мартин ще щось додав, хоча б трохи сінокосу над Горинню.

— Тату, — голосно і твердо сказав Роман, подивившись на батька, — я одружуюся не з полем, не з сіножатями, але з живою людиною, з Ксенькою, яку я люблю. І коли їй батько нічого не дасть, то їй тоді я візьму її собі за дружину. І більше про те ми ніколи не будемо говорити. Добре?...

— Я так і знав, — відповів Трохим стисненим голосом, — але це мати мене послала, щоб нагадати тобі.

— То скажіть мамі те саме, що я вам оце сказав. Вже досить тієї торгівлі, — і Роман пішов до хати другими дверима. Ліг на ослоні, відчинив вікно до саду і слухав, як дерева шуміли на дощі, як в хмарі за садом гриміло.

А другого дня він, разом з Ксенькою, їздили до міста. З самого ранку Роман смарував колеса в возі, наклав повні драбини соломи, накривши її кольо-

ровим рядном. А коні кілька днів не були в роботі, а тому тепер хвиркали носами, тупотіли копитами і поривалися в дорогу.

Їхали полями, греблею, а потім в'їхали в густий сосновий ліс, який гомонів пташинним співом. Після дощу в лісі пахло живицею і квітами. Сосни виструнчилися, подали собі руки, обійнялися гіллям і затуляли сонце. Дороги тут не зовсім рівні, багато вибоїв, а тому віз підскакує на таких місцях, а солома між драбинами шурхотить.

Потім знову поле, знов ті самі ниви, засіяні пшеницею, знову горбки, долини, а потім — місто. Солом'яних стріх там нема, самі муровані будинки, криті блискучою бляхою і черепицею. І Роман з Ксенькою думають, що вони там ніколи не могли б жити. В селі, то в селі, на полі, то на полі. Ніби в раю. Подує вітер і несе запах квітів, гойдає деревами, гне збіжжя до самої землі, а воно потім випростовується і блищить до сонця. А в місті що? На дахах сидять чорні ворони, чекаючи чогось. Вулиці вузенькі, вилужені круглими камінцями, по яких розбиваються людські чоботи і колеса возів. Вітер котить тут клаптями порваного паперу, жене пилюкою, зім'ятою соломою і висušеним кінським гноєм. А дихнути немає чим. Пилюка лізе до очей, до носа, до вух, а біла сорочка, яку Роман надягнув на себе перед виїздом, уже на рукавах чорна.

Вони перейшли обоє по крамницях, поторгувалися з жидами, знайшли те, що їм потрібне до весілля, дещо купили тепер, а решту, що буде треба, то куплять пізніше. До осені ще далеко і вони будуть у місті ще не один раз. А тепер треба тільки піти по місті і довідатися про ціну на збіжжя. Трохим нагадав Романові, що м'яса на весілля в них вистачить свого, бо для того годується кабан, але треба буде дещо докупити того, чого в господарстві нема. Для того Трохим тримає кілька мішків пшениці та вівса, але потім він сам з тим поїде до міста, а Роман повинен тепер тільки довідатися ціну на збіжжя.

Коні розпряглися, заплуталися віжками і Роман насилу їх розмотав. Поправив на возі солому, на ко-

нях поправив шлеї і вони знову їхали додому, обдумуючи дорогою все те, що їх чекало впереді. А їх чекало багато-чого. Найперше те, що по всіх селах уже розголошено про їхнє весілля і старі та малі збираються до Очеретного. З того Роман з Ксенькою щасливі і їм здається, що довколишні поля ще ніколи так рясно не цвіли волошками і червоними маками, як тепер. І сонце світить яскравіше, ліс шумить привітною піснею. Десь кує зозуля. Навколо них повно життя, дозвілля і щастя.

Доїжджаючи до Очеретного, вони побачили над деревами села клубки чорного диму. Роман відчув якусь тривогу і шарпнув віжками. Коні рвонулися вперед, висунувши догори голови. Віз підскакував на вибоїнах і солома через драбини падала на дорогу. З горбка було видно все село і видно було, що дим підноситься не в тому боці, де Романове господарство, а десь в центрі села, біля кооперативи.

Чорний дим підносився високо, розпливаючись над садами. Роман хльостав батогом, гнав коні і за возом здіймалася густа пилюка. З села було вже чути якісь голоси. Горіла або кооператива або двір церковного старости.

Коли ж віз повернув на завороті дороги до греблі, то Роман з Ксенькою побачили, що це горить православна церква. Баня з високим трираменним хрестом захиталася і великими снопами вогню впадала на землю, розкидаючи навколо себе іскрами. Люди стояли під липами з похиленими головами, хрестилися, але вогню ніхто не гасив. Він спокійно, без жодних перешкод, ніби свічка, підносився високо над липами, які росли навколо церкви, а гайвороння кружляло в повітрі далеко над цвинтарем і жалісно крикало. Люди стояли і дивилися. Одні плакали, одні хрестилися і шептали молитви. Вони відчували якийсь страх, Божу кару для досі тихого свого села. Багато пожеж вони бачили в минулому в своєму селі, але це горіли звичайні будинки, які вони рятували водою з своєї криниці, що біля кооперативи, але тепер не горять клуні та хліви, не звичайні будинки, а горить церква. І дивне те, що ніхто того

вогню не гасить, ніхто не розтягає обгорілих слупів та кроків та не валить стін, які ще стоять.

Коли сонце ховалося за далеку хмару заходу, з церкви в Очеретному лишилася тільки купа обгорілої цегли і дотліваючі слупи. З сусіднього села приїхала осадницька пожарна підвода з бочкою води, але гасити вже не було що. Ідкий дим розпливався по городах і садах, люди розходилися до своїх дворів, махали руками, сперечалися про щось і весь час оберталися і дивилися туди, де ще недавно стояла їхня ограблена церква.

Другого дня до Очеретного приїхала поліція. З блискучими рушницями, з сердитими очима. Ходили по селі, заглядали майже до кожного подвір'я, списували протоколи за непомальовані виходки, за незаметені дороги, кожну річ, щоб тільки до чогось причепитися. Багатьох господарів кликали до кооперативи, випитували, а в тому кликали і Трохима. Кричали, махали руками, лякали Березою Картузькою, але нікого не арештували і не забрали з собою, а під самий вечір усі поїхали до міста. Очеретно лишилося само. Купа обгорілої з церкви цегли ще курилася, над цвинтарем не переставали кружляти перелякані дикі голуби та ворони.

* * *

Сьогодні Роман цілий день возить гній. Скидає його на полі там, де має бути пшениця. По полудні вивіз останню фіру, скинув гній над самою дорогою, а воза затягнув до рівчачка з дощовою водою, який тягнувся долиною недалеко його поля. Помив драбини, помив колеса, витер сухим пирієм і виїхав на дорогу. Там чекав на нього Олекса Цвіркун, який живе на другому кінці Очеретного. З Олексою Роман з самого початку ходили на свангельські зібрання. Вони також разом співають у церковному хорі, потрохи навіть дружать.

Тепер Олекса вертався до села з косою на плечі і радий був, що оце трапилася підвода підїхати. А Роман спинив коні і сказав:

— Сідай, підвезу — і Олекса скочив на воза, поклавши на дошку блискучу косу, щоб вона не доставала до колеса.

Їхали поволі, бо коні були втомлені й Романові хотілося, щоб вони трохи відпочили вільною ходою. А в тому часі вони щось і порозмовляють з другом. Олекса був зажурений, якийсь худий і Романові здавалося, що він не такий, як був колись. Опустивши босі ноги між драбини, він примостився вигідніше на дошці, подивився на Романа і спитався:

— То в тебе таки буде весілля з Ксенькою?

— Так, Олексо, буде, — відповів Роман, — весени. Ми вже домовилися, все вже готове, і я з нетерпінням чекаю того дня. Знаєш, парубоччина вже надокучила. Колись я того не відчував, а тепер дуже відчуваю. Зокрема, якщо ти одружешся не з якихось господарських вигод, а з правдивої любови. Я люблю Ксеньку, вона любить мене і нічого в нас немає на перешкоді до весілля. Батьки мої тільки трохи кривляться, але й вони вже погодилися з тим.

Олекса важко зітхнув і скривився. Роман це помітив. Обернувся до нього боком і спитався:

— Чого це ти так важко зітхнув? Бачу по тобі, що ти маєш якийсь клопіт, га?

— Маю, друже, маю, — відповів Олекса.

— А що саме?

— Те, що ти ввійшов мені в дорогу. Я мав тебе за друга і брата, а ти береш від мене мою дівчину, а тим самим руйнуєш моє життя і щастя, якого я і так в житті ніколи не мав, бо ж ти знаєш все моє життя.

— Олексо, — майже скрикнув Роман, — я вперше чую, що Ксенька була твоєю дівчиною і що ти її любив. Ти мені ніколи про те нічого не казав і Ксенька ніколи мені про те не згадувала. Коли б я був знав, що між вами з Ксенькою щось в'яжеться, повір мені, друже, я ніколи не став би вам надорозі. А тепер я не знаю, як це можна направити. У нас уже все готове до весілля. Про це знають усі довколишні села, в гміні ми вже розписалися і того від-

кликати не можна. Але я не знав. Повір, друже, що не знав.

— Я вірю, — казав тихо Олекса, — і тепер я тобі не дозволив би сам розбивати те, що вже зроблене. Я тільки сказав тобі, щоб ти знав, що я любив Ксеньку, але про це я їй ніколи не сказав ні одним словом. Але я її любив. Вона бідна, я бідний і були б якось давали в житті раду. А ти повинен би був шукати собі пари між багачами, бо за мене багата дівчина не піде, а за тебе піде кожна. Але так сталося, то так і має бути. Нехай тобі Бог помагає. Я зла тобі, друже, не бажаю. Кожна людина має своє щастя і свою власну долю.

Коні стали на широкому роздоріжжі, бо тут Олекса має злізти з воза і йти через рівчак до свого двору. Роман подав йому з воза косу. Подивився в його обличчя і побачив на очах Олекси сльози. Коні рвалися додому, але Роман їх спиняв і казав до Олекси:

— Друже, пробач, що таке сталося. Я нічого не знав.

— Добре, Романо, все добре, — казав Олекса на ходу, тримаючи на плечі косу, — я вірю тобі, що ти не знав. Тому на тебе не гніваюся. Бувай здоровий. І щасливий будь!

— А на весілля прийдеш? — питався Роман.

— Прийду, напевно прийду і про це, що я тобі сказав, нехай ніхто не знає. Не треба. А мене Бог також не залишить, якщо я буду любити Його і служити Йому.

І вони розійшлися. Олекса швидко перескочив через рівчак і коса його вогнем заблищала до сонця. Роман поїхав до села, пустивши з рук віжки. Коні йшли поволі. Думки його роїлися в голові і бігли разом з кіньми. Порожній віз таракотів по сухій дорозі. Олекса. Отой бідний Олекса. Хто ж знав про те, що він думає про Ксеньку? Чому він ніколи про те не згадав? — думав Роман.

В Очеретному дороги тверді, ніби зроблені з камінців. Дощу вже давно не було і вони затверділи і покрилися пилюкою. Тими дорогами сьогодні гурко-

тять підводи, минають криницю, минають попелище спаленої церкви і стають рядком біля молитовного дому. На возах повно соломи, застеленої ряднами, коні їдять свіжо накошену конюшину і тупочуть копитами. А на широкому подвір'ї біля самого дому повно людей. Під вишнями в холодку стоїть кілька велосипедів. Вони зробили далеку дорогу, бо котилися різними польовими дорогами і стежками аж з Олексина, а також з інших дальших сіл, а тепер відпочивають.

Хоча надворі осінь, небо трохи захмарене, з-за гори повіває прохолоджуючий вітер, але в молитовному домі повно людей і там гаряче. Тому вікна там напів відкриті і крізь те відхилення на дорогу вилітає голосна весільна євангельська пісня: "Христос у Кані Галилейській". А люди з села приходять ще і ще. Вони вже кілька разів бачили в Очеретному штундистське весілля, але їм цікаво знати і бачити, як на тому весіллі буде вести себе Трохим. Він же багач, а його син бере таку бідну дівчину.

Приїздять нові і нові підводи, ніби там десь за селом розв'язався їх цілий мішок. Люди купами стають під вишнями, гуторять, розповідають і журяться, як той Трохим зможе всіх тих гостей накормити, що звідусюди приїхали до Очеретного? Але вони не мають чого клопотатися. Минулого тижня Трохим заколов великого кабана, зарізав теля, а Уліта зо всіма своїми родичами і сусідами довгі дні робить вареники, голубці, пече локшини, варить холодець і всім людям вистачить. Треба буде тільки всім тим гостям перейти через вигін, де вже й відразу починається Трохимове господарство. Там тепер усе прибране, подвір'я заметене, собака прив'язаний, далеко в саду, щоб він нікому не заважав. Там також стоїть його буда. Качки і гуси зачинені в хліві і все подвір'я готове, щоб на нього приходили весільні гості.

І коли шлюб був закінчений, коли молодим проспівали останню пісню: "Дай, Боже, їм щастя", вся різнокольорова юрба чоловіків і жінок, хлопців і дівчат, рушили через вигін до Трохимового двору. Ра-

зом з тією юрбою йшли також Роман з Ксенюкою, тримаючись за руки. Воно якось не личить отак, ніби малі діти, йти дорогою і триматися за руки, але вони вперше це зробили при людях. Тепер вони вже як чоловік і жінка. Роман одягнений в чорне вбрання, яке він уперше сьогодні надягнув на себе, в вишитій сорочці, в блискучих черевиках. А Ксенюка в довгій, до самої землі, суконці, яку вона підтримує рукою, щоб не зачіплювалася за сухе бадилля, що стирчить над дорогою.

Ворота до Трохимового двору були навстіж відчинені, на них почіплялася дівтора, а збоку, спершись на перелаз, стояв Олекса. Побачивши молодих, він підійшов до Романа, обійняв його за шию і вони обидва розцілувалися. Один раз, другий, третій. Те саме Олекса, зробив з Ксенюкою, бо це вже такий звичай в Очеретному. Очі його дрібненько кліпали, кучеряве волосся на голові тремтіло від вітру. Він пропустив молодих перед себе на заповнене людьми подвір'я, пішов поруч Романа і тихо до нього сказав:

— Я бажаю тобі, друже, всього найкращого в житті. Твоє весілля дуже гарне, але воно в нещасливу пору.

— А що? — затримався на стежці Роман.

— Війна, — промовив Олекса і голос його задріжав.

— Яка війна? З ким і де?

— Німеччина напала на Польщу. Збомбардована Варшава, Краків та інші польські міста.

— Звідкіля ти це знаєш?

— Ось щойно сказав мені наш учитель. Він слухав радіо. Війна, друже, і це недобре. Непотрібне кровопролиття.

— Ну то що ж, — важко зітхнув Роман, — ми з тобою тут нічого не можемо допомогти. Буде так, як Бог дасть, як має бути.

Молоді пройшли поза клуню, а там для них був приготований окремих стіл, накритий білим обрусом і заставлений порожніми ще мисками. Від того столу тягнулися менші і більші такі самі столи аж до

самої хати. З хати виходили жінки в різних кольорових запасках з великими мисками, в яких парувала всяка весільна пожива і від якої, так здавалося, потепліло на подвір'ї. І вітер ущух і осіннє сонце виглянуло з-за хмари, кинувши на всіх гостей тїнь з високої тополі, що росла в Трохимових воротах.

За середнім столом устав брат Мирон з Олексина і провів загальну молитву, згадавши в молитві молоду пару. А коли вже всі гості по молитві всілися на своїх місцях, коли забрязчали ложки, брат Мирон знову встав на якесь підвищення, щоб усі його бачили і щоб йому було всіх видно і голосно на все подвір'я сказав:

— А тепер, брати і сестри, хочу вам сказати дуже сумну новину. Сьогодні вранці розпочалася війна. Німеччина напала на Польщу. Отже, — війна. Але ми про те не думаймо. Вона може сюди і не прийде, — і він сів на свою лавку, посунувши до себе найближчу миску.

Хтось у гурті важко зітхнув, хтось кашельнув, а по тому була велика тиша. Війна. Ця новина пригнобила всіх, упала на все подвір'я важким каменем і відняла в людей мову. І вже до кінця весільної гостини люди думали тільки про одне — війна. Були тут старші мужчини, які пережили недавно минулу війну, що повернулися додому той без пальця, а той без руки, той з викривленим плечем, той з підбитим оком, на яке тільки трохи може бачити. Для них війна це щось страшне, але для молодших, яких тут було багато, все байдуже. Вони навіть раді, що війна почалася. Буде якась зміна, буде щось інше. Не буде миліції, не буде кому списувати непотрібних протоколів, розвалювати церков. Хай знають поляки! Так їм і треба! Тепер напевно прийде щось краще.

Розходилися вже тоді, коли сонце перекотилося далеко за південь, сховавшись між рідкі хмари. Дорогою тарахкотіли вози, а добрі сусіди помагали Трохимові складати столи і ставити їх під стріхою. Вони позичені і звавтра він завезе їх до тих, у кого позичив, а через ніч нехай постоять. На подвір'ї по-

рожньо, ніби після якоїсь пожежі і такої порожнечі Трохим не любить. Уліта з Ксенькою, зо своєю невісткою десь у хаті, бо в них також повно всякої роботи по всьому тому, що тут було. Там десь і Роман, а Трохимові здається, що так не повинно бути. Він відв'язав з прив'язі собаку, випустив на вигін коні, коровам підклав учорашньої трави і сів на поріг у стодолі. Подивився навколо по подвір'ї і легко було йому на душі. Любить він оте своє подвір'я, сюди вложена вся його сила, кожен крок тут скроплений його потом, до всього, що тут є, торкалися його руки, над усім, що не так, боліло його серце, а над усім, що було добре, тишилася душа. Правда, з землею, з будинками йому ще далеко до Дралюка, але він його може ще догнати. Треба тільки добудувати хліви, покрити бляхою стодолу і його господарка буде така сама, як і Дралюкова. Шкода тільки, що запалилася ота непотрібна війна, бо вона може всі його пляни перевернути догори дном. Німеччина, кажуть, велика, добре озброєна, перед якою маленька і бідна Польща не встоїть, а тоді й осадники розлетяться, землі не буде в кого купити.

З хати вийшла Уліта. На її плечі теліпався рушник, в руках порожні миски.

— Ходи до хати, — казала до Трохима, — то щось з'їси, бо ти ж сьогодні ще нічого не їв. Маємо дуже добрий холодець з часником, що лишився, маємо також голубці.

І Трохим аж тепер, коли Уліта нагадала йому, то він і сам пригадав, що справді він ще сьогодні нічого не їв. З самого ранку треба було привезти столи. Треба було потім розставити їх на подвір'ї, замести все обійстя, а тому про їдження не було коли думати. Він устав, поправив на колінах штани і пішов до відчинених дверей. Уліта пропустила його перед собою і зачинила двері, кинувши собаці якусь кістку.

У хаті було напівтемно, бо тополя, що росла біля воріт, загуляла сонце. Роман стояв біля столу і помагав Ксеньці розбирати на голові всякі весільні прибори, які вже тепер непотрібні. Ксеньчині коси розсіпалися і відкрили її плечі. Трохим сів з другого боку

столу і чекав, поки Уліта щось подасть їсти. І відчув, що він справді голодний.

На світі десь відбувалася війна, але в Очеретному її немає. Тут дозрівають на яблунях яблука, починають падати і лущитися волоські горіхи. Їх ніхто не стрясас, але прийшла пора і вони самі падають. З міста миліція вже не приїздить, а Трохим також туди не їде. Кажуть, що там проходило якесь польське військо, воно перейшло і тепер його також немає. Поліція вибралася з міста і ніхто не знає куди. Тепер там усюди тихо і порожньо, бо жиди позачиняли крамниці і купити ніде нічого не можна. Навіть водяний млин на Горині перестав працювати і стоїть зажурений. На велике почорніле дерев'яне колесо падає з лотоків вода, але колесо не крутиться. Вітер замітає біля млина стебла соломи, яку там порозкидали недавні завізники. Там порпаються ворони і горобці, яких завжди багато біля кожного млина.

Трохим виніс з шопи купу порожніх мішків, витряс з них до вітру пиліоку і кинув на воза. Роман зібрав їх разом, поскладав і сів на них зверху. Біля нього примостилася також Ксенька, тримаючи на колінах кошика з полуденком. Уліта сиділа біля Трохима спереду на грубій в'язці соломи, а Трохим поганяв коні. Вони сьогодні їхали на поле копати картоплю. Напроти них і за ними їхали інші підводи, а пиліока з дороги котилася й лягала на придорожні ниви з високою і колючою стернею.

Трохимове поле було широке і воно тягнулося до самого лісу, який починав скидати з себе перші пожовклі листки. На верхах грабів і беріз гойдалися воронячі кубла, а ворони вже в кублах не сиділи, лише табунами літали над незораними полями.

Рядки картопель рівні, ніби вони були саджені під шнурок. На них стояло виблідле від сонця і висушене вітрами бадилля, яке шелестіло, ніби очерет на ставу. Трохим казав те бадилля збирати на одну купу, бо його треба потім возити додому і зимою обкладати хліви, щоб худобі було тепло. Можна його також пригорувати на полі землею, а тоді з ньо-

го буде гній. Між бадиллям є ще чимало зеленого листя, бо морозу ще не було і листя та всяка трава не встигли ще посохнути.

Роман копає рядки і викидає картоплю направо і наліво. А вона біла, подекуди трошки кольорова і чиста в сухій землі, ніби її хтось там вимив і висушив. Кілька корчів і мішок повний. Аж хочеться брати її до рук. Вона пахне землею, пахне бабиним літом, осінньою тишею, чебрицем. Ксенька тримає мішок, а Трохим зав'язує мішки і ставить їх біля воза. Вони вже прокопали від дороги великий кусок, але нескопаного перед ними багато більше. Ксенька дивиться перед себе і їй здається, що вона ще ніколи не бачила стільки картоплі, ще ніколи не працювала на такому широкому полі. І свідомість, що це ж її поле, її картопля, робить її щасливою. Вона бігає до Романа, бо там треба вибирати картоплю, бігає до Трохима, бо там треба потримати мішка і допомогти батькові затягнути його до воза.

Недалекий ліс гойдався, ніби під музику. В його гушавині скрипіло якесь дерево, дико кричала якась пташка, чи сова, чи дикий голуб. Потім почулася ніби грім, ніби гук від багатьох возів. Через поле йшов до Трохима недалекий його сусід Дмитро і питався:

— Ти чуєш?

— Чую, а що це таке? — дивився Трохим, тримаючи мішка.

— За лісом проходить військо, — казав Дмитро.

— Яке військо?

— Російське. Большевики йдуть, — і мішок випав з Трохимових рук. Він випростався й дивився туди, де гойдалися дерева і звідкіля було чути якісь далекі голоси. І саме тоді, коли він підніс догори голову, над лісом показалося два невеликі літаки, що летіли над самим лісом, а потім повернули над полями. Вони скинули якісь папірці і Роман з Ксенькою побігли туди, де папірці впали.

— Не біжіть, не можна! — сказав голосно Трохим. — Того не можна брати, бо то невідомо, що таке.

Але Роман з Ксенькою були вже на сусідському полі і збирали скинені літаками папірці. Йшли через межі і на ходу читали їх, киваючи головами.

— Що це таке? — цікавився Трохим.

— Це большевики пишуть і кажуть, що вони йдуть звільняти нас від польських панів, — і Роман подав батькові зеленого папірця.

— А писано по якому? — цікавився Трохим.

— По нашому, — казав Роман.

— О, це добре, — і Трохим пригадав торговицю в місті й сердитого польського поліцає, який вирвав у нього українську газету. А тепер ось приходить якась нова влада і приходить зо своєю рідною мовою. А коли буде своя мова, то це визначає, що приходять свої люди, яких нема чого лякатися. Щоб тільки Польща не вернулася, бо ж війні ще не кінець, вона щойно почалася. Польща може битися, а їй хтось може памагати.

І того дня картоплі вже ніхто не копав. Трохим казав поскладати на воза мішки з викопаною картоплею, а також мішки порожні і їхати додому. Ніхто не знає, що це там за військо за лісом, невідомо, що робиться в селі, а тому найкраще тепер бути вдома і пильнувати свого господарства.

А вдома все було добре. Хата і хліви були зачинені так, як вони їх і залишили. Але на вулиці, а зокрема біля криниці й кооперативи було повно війська. Те військо отаборилося також на вигоні, поставивши там брезентові намети, ніби цигани. В довгих шинелях, в кумедних кашкетах з червоною зіркою. По вигоні також пасуться солдатські коні. Казали, що це кавалерія, але вони були дуже худі.

Трохим заїхав на своє подвір'я. Випряг коні, нашвидком помив у кориті руки і вийшов на дорогу, де стояв гурт людей, а між ними офіцер. Видно, що офіцер, бо краще був одітий від інших солдатів, а на голові був круглий кашкет з блискучим козирком і з кольоровою обвідкою. Його з усіх боків окружили люди, здається, що зібралися з усього Очеретного. Закидали його різними питаннями, а він відстрілювався, ніби з кулемета.

— А як у вас церкви? — питався колишній церковний староста.

— А чи є у вас Просвіти? — питався хтось з молодих хлопців.

— А чи правда, що у вас вивозять людей на Сибір?

— А чи є в вас подостатком мила?

— А чи всі люди у вас мусять йти до колгоспу?

Офіцер став на якийсь пень, скинув кашкета і ніби сокирою відрубав кожне слово, відповідав на кожне питання. І люди довідалися, що в них є церкви, до яких ходять, хто бажає. А на Сибір нікого не вивозять, це видумка польських панів. Також, хто не бажає вступати до колгоспу, то такого силою ніхто не змушує. А потім махнув рукою і пішов до свого намету. Селяни почали розходитися.

Трохим прийшов до хати. Переступив поріг, кинув кашкета на ослін і важко сів біля столу, поклавши руки на підвіконня.

— То що він вам набрехав? — спитався Роман.

— Казав, що в них усе є, хто хоче йти до колгоспу, той іде, хто не хоче, того ніхто не змушує. Так каже їхня конституція. І якщо це так, то й добре.

— То все, тату, брехня. Ми читаємо газети, то й знаємо. Нічого там того немає, що він казав. Ви тільки подивіться на їхні коні, які десь здихали в колгоспах, а тепер з них зробили кавалерію.

— Ти, Романе, не знаєш, то й не кажи. Ти там не був і я не був. А поживемо, то й побачимо, — і Трохим пройшов до мисника і напився там води, витерши рукавом уста. А потім ходив по хаті і ніби до себе, ніби до решти своєї челяді казав:

— Як буде, то побачимо, але гірше, як було, то вже не буде. Людина, якщо не поляк, якщо не католик, то не має жодного права. А в них, казав офіцер, усі люди однакові. Всі мають одну і ту саму конституцію і по ній живуть. А в нас то й конституції не було. Я про неї досі навіть нічого не чув. Навіть не бачив, яка то вона.

Трохим ходив від столу до порога, а потім назад і все щось говорив до себе, але бачив, що його ніхто

не слухав. Уліта щось поралася біля печі, а Роман з Ксенькою щось говорили до себе. Крізь відчинене вікно з села долітали голоси чоловічого співу, голос гармошки. Там було військо, яке справляло своє свято.

Другого дня все те військо рушило шляхом в напрямку Галичини. Вперед поїхали верхівці, потім пішла піхота, а за нею вози з різними припасами. Хоча надворі була погода, можна копати картоплю, але люди нічого не роблять. Вони стоять над шляхом і дивляться. І не знають, чи з того, що вони бачать, треба тішитися чи плакати. Що ж то тепер буде? В кооперативі до сьогодні було ще трохи цукерків, була махорка, але солдати все це розкупили чи розібрали дармо і тепер там віє порожнечою.

Трохим також не іде сьогодні до жодної праці, але він і в хаті не сидить. Отак вештається по подвір'ї, шукає то одного, то другого і сам не знає, до чого він має прикласти свої руки. Пішов і собі на шлях побачити військо. Він уже розмовляв з кількома офіцерами, з рядовими солдатами і багато чого від них довідався. Він колись чув, що в Україні був голод, але це неправда, бо там голоду не було ніколи. Про це йому казали не тільки офіцери, але й звичайні рядові солдати. А вони з самого Києва, то повинні були б знати, коли б такий голод був.

Військо перейшло, сховалося за горбок, але тому ще не кінець, бо ось з другого боку села висунула знову сива хмара таких самих вояків. На плечах у них коливаються рушниці, біля пасів брязкотять порожні котілки. Вони човгають втомленими ногами, за ними здійсмається сива пилюка, але вони на це не зважають. Їхня дорога лежить на Галичину. Вони ідуть визволяти з панської неволі своїх однокровних братів.

А другого дня надворі стояла така сама гарна погода, але війська вже не було. Воно десь сховалося за горбком, а шлях відпочивав. Люди бралися до якоїсь роботи. Одні копали картоплю, одні орали стерню, інші возили гній, скошували останню конюшину. І ніщо вже їм не нагадує про війну. Якщо

вона десь є, то нехай собі буде. Але в Очеретному тихо. З дерев падає пожовкле листя, над полями літає павутиння бабиного літа, чіпляючись за сухі стебла лободи. Осінь. Чудова і тепла осінь.

Роман гострив плуга, прикручував ключем чепіги, які від частого орання почали вже хитатися. Трохим поскладав під шопою дрова, прийшов до Романа і сів на пенюк, похиливши низько голову. На ньому вицвілий кашкет, ніби спечений капустяний листок, який насилу тримається на голові, прикриваючи жмут трохи вже посивілого волосся.

— Ви були в селі? — подивився на батька Роман.

— Був, — відказав той.

— І що там?

— Те саме, що й було. Нова влада поволі влаштовується і видно, що з кожним днем буде гірше. А тепер ще з тим Сірком з-за гори.

— А що з ним? — і Роман кинув роботу, опустивши долі забруджені пилюкою руки.

— Та ось прийшов із в'язниці, а тепер став у районі великим начальником. Велика риба. Каже, що сидів у в'язниці за політику і тепер нібито має великі права і буде робити в селі порядок. Виходить, що досі в нас порядку не було і щойно Сірко почне його робити. Ми зустрілися з ним на греблі, то питався, скільки в мене є землі і чи я ще часом більше не хочу. Казав, що тепер прийшла його влада і її треба слухати.

— А ви що казали? — цікавився Роман.

— Нічого. Я сплюнув і пішов, бо яке його діло, скільки в мене землі? Я її не украв, а придбав отими своїми руками, — і Трохим мимоволі поглянув на свої порепані від праці руки.

— Це так, тату, але ви не дуже відкривайте уста на розмову з Сірком. Він, як ви знаєте, сидів у в'язниці не за політику, а за те, що вкрав в осадника вівцю. Але тепер прийшла така сама влада, як він і його треба боятися. Мені казав Олекса, щоб його обминати.

— А Олекса також став якимось начальником? — питався Трохим.

— Ні, він жодний начальник, він тільки звичайний секретар сільради, бо ж треба комусь і там бути. А його поставили там тільки тому, що він бідний і грамотний. І це для Очеретного дуже добре, ніби мали б вибрати якогось пройдисвіта. Але нам з вами треба сидіти тихо, ніби нас і немає в селі. Так найкраще. А все, що буде в селі робитися, Олекса буде наперед усе знати і мені казатиме.

Трохим підвівся з колоди і притримувався за крижі, які останньо почали його боліти. Став у двірках і притулювся до одвірка. Потім пішов до корита з водою і помив руки. Кашкет зсунувся йому на один бік, за вухом стирчав жмут волосся. Обличчя його було втомлене, неголене, засумоване. Ще недавно він тішився своїм взірцевим господарством, пильнував кожного куточка в своєму обійсті, але тепер він зовсім не такий, як був. До нього прийшла якась утома, байдужість, апатія і йому здається, що все те, що він тут бачить, усе, що він має, все, чим він донедавна тішився, тепер воно не його. Так відчувало його серце.

Він пройшов повз хліви, заглянув до стодоли і зачинив двері. А потім знову затримався біля Романа і спитався якимось байдужим і дрижачим голосом:

— А ти спитайся, Романе, в Олекси, чи не будуть у багатих людей відбирати землі?

— Я вже питався, — казав Роман. — Не будуть, але найперше поділять панську землю і церковну і роздадуть її малоземельним.

— А що буде з осадницькою землею? — знову батько.

— Ви вже тим, тату не журіться. Поки вони щось робитимуть з осадницькою землею, то їм найперше треба щось зробити з самими осадниками. І вони вже напевно на те все мають свої пляни. Але ви про це багато не говоріть, а найголовніше, щоб по вас не було видно, що ви невдоволені новою владою. Того не можна показувати. Треба бути веселим, а якщо на якихось зборах згадається ім'я Сталіна чи

Берії, то треба плескати в долоні. І на всякий випадок треба портрета Сталіна повісити в хаті.

Трохим важко зітхнув, поправив на голові кашкета і пішов за ворота. Йшов поволі, нога за ногою. Ніби хворий, ніби він сьогодні зробив ногами далеку дорогу а тепер вони вже не можуть іти. За ворітьми на вигоні паслися коні і їх треба було забрати до стайні.

Уліта вилила до лямпи останню нафту і прикрутила гнота, щоб він менше горів. Надворі вже було темно, темно також у хаті, темно всюди. Лямпа кидає зо стіни блідим світлом і при такому світлі не можна нічого робити, але хоча видно, де хто в хаті сидить. За порогом почулися чийсь кроки, а потім легкий стукіт у двері. До хати ввійшов Олекса, секретар сільради з грубим жмутом паперу під рукою. Він поступився до столу і сів на лавці біля самого вікна.

— Пробачте, — подивився він на Трохима, — що я отак без запрошення сідаю і без запрошення прийшов до вас. Але я прийшов не по своїй волі і не зо своїми справами. Наказ і мушу іти. І робити те, чого може й не хочу.

— А що таке? — підійшов до нього Трохим.

— Прийшло розпорядження переписати в селі землю, хто скільки її має. А потім по тому і будуть люди поділені. Багачі, середняки і бідняки. А на другий тиждень будемо списувати, хто скільки має коней, корів, овець, качок, курей і всього іншого. І від того, хто що має, буде накладений податок. Від кожної корови треба давати державі молоко, від овець — вовну, від курей — яйця. Але сьогодні я списую тільки землю.

— Пиши, сину, пиши. Що ж робити, — казав Трохим. Він здійняв зо стіни лямпу, поставив її на столі перед Олексою і підкрутив догори гнота. І казав: — Пиши, бо я знаю, що це не від тебе залежить. Досі ми в селі були всі однакові, але тепер поділять нас на групи. На багачів і на бідняків, а також на... — і він забувся на яких ще, бо такого слова він ще ніколи не чув.

— І на середняків, — докінчив Роман і собі присів біля Олекси, затуливши від себе світло лямпи.

— А скажи мені, Олексо, щиро, чи то треба подавати всю землю, яку я маю?

— Не знаю, дядьку, не знаю, — казав Олекса, — бо я ніколи такого не робив. Їх законів я не знаю, а тому запишу тільки те, що ви скажете, а під тим усім потім ви маєте розписатися, — і Олекса розкладав велику книгу з чистими сторінками. Шукав у кишені олівця.

— Краще, тату, пишійть усю, бо потім хтось буде перевіряти і може бути біда. А так пишійть усе, що ви маєте. Все село знає, що ви нікому землі не відбирали, це земля ваша, а тому пишійть усю, — казав Роман.

Коли Олекса скінчив писати і пішов з хати, Трохим узявся обома руками за голову, впав на подушку і тяжко застогнав. І казав чи сам до себе, чи до тих, що були в хаті:

— Боже, Боже, оце перший раз в моєму житті, що я готовий відректися від землі. Досі я думав, що земля, то це найголовніше в житті кожної людини, а зокрема кожного господаря. Для землі я готовий був усе віддати, а тепер бачу, що я неправильно думав. Що тепер буде? Маю землю і був би радий, коли б хтось її від мене забрав. І забрав без нічого. Задармо. Пощо вона мені? — і він став під стіною, тримаючись обома руками за розкуйовджену голову. Світло лямпи падало на його обличчя і робило те обличчя якимось подовгастим, страшним. Ніби витесаним з каменя або з дерева.

Роман підійшов до батька. Поклав руку на його плече і казав:

— Тату, не треба так побиватися. Ви не одні, а таких багато, як ви. Усім же людям в Очеретному відомо, що ви не набули землі якимось крутіством, а чесною працею, а чесна праця уважається всіма людьми на світі. Ви людей до роботи не наймали, не використовували чийсь сили, помагали ще й бідним. А тому треба бути спокійним. Усе буде так, як

Бог дасть. Може це все і для того, щоб ви менше думали про землю, про земне, а колись таки хоч раз подумали і про спасіння своєї безсмертної душі. Тепер для того прийшла найкраща пора. Перестаньте побиватися! Надійтеся на Бога.

В печі дотлівали останні головні дров. Їх пильнувала Уліта, весь час витираючи рукавом очі. Ксенька пішла до батьків і Роман збирається йти за нею, але йому чомусь жаль лишати батька в хаті. Він такий самотній, такий безрадний, що Роман ще ніколи його таким не бачив. Здається, що за короткий час він посивів, обличчя покритлося зморшками, плечі зігнулися.

А потім Трохим поволі приходив до себе. Аж тепер скинув з голови кашкета і сів на стілець у куті. Уліта повісила лямпу на стіні і знову прикрутила гнота, щоб менше горів. У хаті стало ще темніше, ніж надворі. І було тихо. Десь за піччю тільки цвіркун плакучим голосом виводив свою вечірню пісню. Трохим напився води, задзвонив чашкою біля мисника і цвіркун замовк.

А в неділю під вечір у школі відбулися загальні збори, на які сільські виконавці, які тепер були замість колишніх десятицьких, зганяли всіх людей. Казали, що хто не прийде на збори, той буде вважатися за неприятеля нової влади, яка звільнила нас від польських панів. Тому всі люди від малого, до старого, прийшли. В школі не вистачило всім місця, а тому збори відбулися на широкому шкільному подвір'ї. Для президії зборів винесли зо школи лавки, а люди всі стояли навколо подвір'я. Зборами проводив Сірко. А біля нього праворуч і ліворуч сиділо якихось двох незнайомих мужчин. Сірко махав руками, відчитав зроблений сільрадою список, хто з людей тепер належить до якої групи і Трохимове серце забилося, ніби пташка, зловлена до клітки, коли він почув своє прізвисьце, що воно зараховане до багачів. Отже, до тих, проти кого нова влада оголосила війну. Люди мовчки вислухали те, що Сірко читав, важко зітхали і поволі розходилися до своїх дворів. І Трохим також пішов додому, коли збори на-

віль ще не були закінчені. Пройшов повз перелаз, перейшов до саду, а звідти городами до свого двору. Собака кинувся йому назустріч, лизнув його руку, але Трохим нічого не сказав. Пес зробився йому чужий, хата, стодола, все обійстя стало якесь далеке і чуже і він сам собі чужий.

Він прийшов до хати, сів біля столу і поклав на руки голову. Решта його домашніх ще десь на зборах і він чекатиме, що вони нового йому принесуть, бо ж він до кінця не був. Щось пекло в грудях і він довше бути не міг. Боявся, щоб не впасти, бо голова крутилася.

Незабаром прийшли Роман з Ксенькою, а Уліта ще десь там лишилася з жінками. Роман чомусь був веселий і казав до батька:

— Шкода, тату, що вас не було, а то більше були б наслухалися.

— А що ж там було? — цікавився Трохим.

— Коли представник з району сказав, що будуть узяті на облік всі корови, вівці, кури, качки, то Гордієва Палажка виступила наперед і голосно сказала:

— Товаришу комісар, ми тепер бачимо, що наш колишній Пилсудський та Ридз-Сміглей були дурні в порівнянні з товаришем Сталіном. Вони ніколи не знали, скільки в нашому селі корів та курей, а товариш Сталін знатиме. От воно як! А що ж буде, якщо завтра курка здохне або я її заріжу, бо дитина захворіє? Що тоді буде, товариш комісар? Га, скажіть?...

Люди сміялися в кулак, а той представник щось хотів сказати, але Сірко йому перебив. Він устав за столом, випростався, ніби якийсь військовик і заговорив на все подвір'я:

— Тітко Палажко, ви краще тримали б язик за зубами, а то ми можемо вас припинити.

— А що ти мені зробиш? — перейшла Палажка на "ти". Я не маю чого лякатися. Ось сходжу ті польські черевики і буду ходити боса, — і вона високо підняла праву ногу з вичовганим черевиком, з якого під подошвою спереди вилізала чорна шмата. І Палажка була б ще щось казала, але з гурту вий-

шов Гордій, схопив її за руку і потягнув на дорогу. Сірко щось розказував про нову владу, як то тепер буде всім добре, всі будуть рівні, всі щасливі під сонцем сталінської конституції. Отримають багато землі у вічне користування. А люди стояли, слухали і мовчали...

Прийшла зима 1939 року. Очеретно вкрилося снігом, причаїлося між горбами і здавалося, що воно завмерло. Люди вигонили до одинокої на все село криниці худобу і було видно, що кожен день у людей меншає корів, меншає овець, меншає курей. Коли на зборах проголосили, що це все має бути записане до книг і що від усього живого треба буде давати державі данину, люди різали кури, корови продавали на торговиці, намагалися, щоб якось випрожити свої двори від худоби.

Дні були короткі, але вечори і ночі довгі. До кооперативи обіцяли привезти нафти, але не привозили. Люди випалювали, хто ще мав нафту польську, а коли і такої не стало, тоді сиділи в хатах напотемки, слухаючи різних оповідань одні від одних.

Одного дня Олекса зустрів біля кооперативи Романа, відкликав його набік і тихо сказав, оглядаючись навколо себе:

— Скажу тобі новину, але ти тримай це для себе, бо мені і тобі була б біда.

— А що таке? — спитався Роман, затримавшись на снігу.

— Слідуючого тижня всіх осадників будуть вивозити, а також лісничого від панського лісу. Але— ша!... Село мусить дати десять фір не тільки для своїх осадників, але й для сусідніх сіл. Усіх вивозять.

— Куди ж їх вивозять? — дивувався Роман.

— Не знаю. Мабуть десь на кінець світу а весною їхню землю роздаватимуть людям. Якось не випадає людей отак тут постріляти і знищити, то їх везуть, а там вони і так усі десь погинуть.

— І то таких морозів? — дивився Роман перед себе на сніг.

— Так. У місті вже приготовані на станції довгі вантажні вагони і їх туди позаганяють, як худобу.

Вчора я там був і бачив. Довгі ряди вагонів, але ніхто не знає, пощо вони там стоять.

— І з дітьми? — не вірив тому Роман.

— А вже ж з дітьми. Дітей же не покинуть.

Люди проходили, проїздили сани, жінки йшли з відрами за водою і Олекса кліпнув оком, що їм треба розходитися. Надворі брався сильніший мороз, під чобітьми скрипів сніг.

Роман прийшов додому і йому з голови не виходила страшна новина, яку він почув від Олекси. Куди ж їх вивезуть таких морозів? Ще Козловський, то хоча має в що вдягнутися, він заможний, дітей в нього нема, а що робитиме Лозінський? У нього купа дітей, дружина нездорова, більше в лікарні, ніж удома. А діти завжди напівголі і напівголодні. Куди ж їх везуть? Що ж це за право і де на світі ще таке є? Він лежав горілиць одягнений і взутий на лавці й дивився догори, не бачучи там нічого. Голова його розколювалася надвоє, розколювалося і серце. А надворі шумів вітер, кидаючи у вікно снігом.

Наступної середі вночі справді сталася в Очеретному страшна подія. Люди пробудилися вранці, давали худобі їсти, відкидали від будинків сніг, йшли до криниці за водою і потихо переказували одні одним, що минулої ночі десь ділися всі осадники, але ніхто не знає, де саме. Лишилися їхні господарства, в хлівах лишилася худоба, в хатах лишилося все те, що там було, тільки людей нема. Про це тепер гомонить усе село і гомонить тихо, бо голосно говорити про це не можна. З району приїхали в залубнях якісь люди, миліція. Над Очеретном повисла ніби якась тяжка ніч. Ніхто не знає, що буде, ніхто не знає, що треба робити і чи взагалі треба ще щось робити. Очеретяни опустили голови, опустили руки, замурилися. А з-за греблі здіймається вітер, сніг замітає дороги, замітає людські сліди.

Другого тижня Олекса знову зустрівся з Романом в кооперативі, відкликав його в кут великої кімнати і сказав:

— Знову, Романе, новина, яка торкається і мене і тебе.

— А що? — захвилювався Роман і поступився далі в кут, де стояли старі порожні бочки.

— Треба буде віддати нашого молитовного дома.

— Нащо?

— На школу.

— Ні, ми не віддамо, — підніс трохи голос Роман, але нараз спохватився, стих і поступився ще далі за бочки. — Ми поїдемо до району, а коли треба, то поїдемо до області. Такого не може бути. Радянська конституція такого не дозволяє.

— Конституція не дозволяє, але вони це зроблять без конституції. Конституція також не дозволяє багато іншого, — казав Олекса.

— То ж школа в нас є? — питався Роман.

— Є, але з неї хочуть зробити кльоба, а також перенести туди сільраду, бо в поповій хаті не зміщається. Ми, друже і брате Романе, опинилися, ніби миша в мишолопці і супротивлятися не можна, бо можемо поїхати за осадниками. А зокрема тобі треба мовчати, бо ж ви з батьком зараховані до куркулів. І що тільки в селі зробиться, то виноваті куркулі.

Роман промовчав і почав застібати під бородою кожуха, збираючись іти. Олекса робив те саме. Обидва натягали рукавиці.

Прийшовши додому, Роман відгорнув від столи сніг і пішов до хати. Трохим сидів біля столу і скручував з газетного паперу сигарку. Біля нього на ослоні лежала зім'ята симражина, а на симражині лежала шапка, на якій ще не розстав сніг, бо Трохим також щойно прийшов до хати.

— Тату, що ви робите? — здивувався Роман.— Ви ж досі ніколи не курили, а тепер берете ту гидоту до уст.

— Не курив, сину, але тепер треба курити. Треба також пити, бо треба чимось приглушити свої нерви. Вони далі не можуть витримати. Такого ще на світі не було. Кажуть, що дружина Чарнецького не могла іти, то її винесли на сани. Дітей напів оді-

тих посадили біля хворої матері і обложили лахами та соломою і так повезли. То ти скажи, де таке на світі коли було? Немає такого ніде. Тому треба курити, треба пити, щоб погасити в душі те, що там палає. Це прийшла для людей справжня Божа кара. — І він байдуже махнув рукою, ніби якимось довгим костуром і продовжував курити цигарку.

Роман ходив по хаті від стола до порога, а потім назад, наслідуючи батька. Уліта з Ксенькою дерли пір'я і обидві тихо схлипували. В хаті було тепло, бо сухі дрова горіли в печі, потріскуючи на всю хату. А надворі здіймалася завія.

Евангельська громада в Очеретному не мала де збиратися, бо молитовного дома таки відібрали на школу. Віруючі тепер збиралися по хатах, один раз в того, іншим разом в когось іншого. І бадьорі евангельські пісні гомоніли так само, як і колись. Але хору вже не було. Співали всі разом, а Роман з Ксенькою завжди починали кожну пісню. Православної церкви в селі не було, бо вона за Польщі була спалена, люди щонеділі ходили до Олексина, але на евангельські зібрання не приходили. Хтось пустив непотрібну чутку, що всіх штундів будуть вивозити на Сибір, як і осадників, а тому люди боялися приходити. І евангельські богослуження дуже зменшилися. Люди зміщалися в чий-будь хаті, сиділи на ослонах, на ліжках, на приставлених табуретках, стояли під стінами. Проповідували старші брати по черзі і поки що нова влада не робила їм жодної перешкоди, не боронила збиратися.

Роман завжди ходив зажурений, з похиленою головою. Дивився собі під ноги, ніби шукав чогось на стежці. У нього багато різних-прерізних думок. Шкода йому батька, шкода матері, шкода й себе і Ксеньки. На всіх них лежить тяжка пляма куркульства і вона, ніби важка колода гне їх до землі. За той час, коли прийшла нова влада, Трохим постарів, схуд зігнувся в дугу і ходить по подвір'ї, ніби якийсь привид. Шкода також Романові свого молитовного дома, біля якого він чимало напрацювався. Але добре, що його забрали на школу, а не нащо інше, наприклад,

не на клуб, де мали б бути постійні танці і всяке інше беззаконня. А так, то вчаться бідні й невинні діти. Добре і те, нехай вчаться.

А одного разу Роман проходив біля школи і забажав подивитися до середини свого колишнього молитовного дома. Сторож саме відкидав біля сходів сніг і Роман зайшов на коридор. Подивився крізь відхилені двері і чомусь здійняв кашкета. Якось природньо він відчув, що стоїть на місці, де колись проповідувалася Евангелія, бриніли евангельські пісні, він молився тут з своїми братами і сестрами. Тому місце це для нього святе. Ступив через поріг і жахнувся. Серце його завмерло і він думав, що воно перестане битися. На передній стіні, де колись було підвищення для їхнього хору, де він ще недавно сидів з своєю Ксенькою до шлюбу, де висіли в широких рамах біблійні тексти, тепер звідти на нього дивилися — Сталін, Хрущов, Молотов, Берія. Вони їли його своїми звірячими очима і він швидко натягнув на голову кашкета і вибіг на дорогу. І від того часу ніколи більше не заходив до свого колишнього молитовного дому.

Прийшла весна. Вона цього року трохи спізнилася, але нарешті таки прийшла. В долинах лежали ще чорні кляпті снігу, але горбки на полі вже чорніли і просили плуга. Високо в голубому небі співали перші жайворонки.

Трохим ніколи не любив такої пізньої весни, а зокрема чомусь не любив її тепер. Він тішився, коли глибокі сніги лежали довго, а потім раптом танули. Шуміла повінь і пригрівало сонце. Долини і видолінки ще у воді, на дорогах ще льодок, а горби чорні і вони пахнуть свіжістю. Але треба все, чи воно добре, чи то від влади, чи від природи, треба все приймати.

Люди, що мали горбковаті поля, виходили вже тепер щось робити. Або скородити, а коли ще мокро, то ралити. Коні вистояли в хлівах усю зиму, тепер рвалися на поле так само, як і люди. Але їхні господарі чомусь стали до праці повільні й байдужі. Зовсім не такі, як колись.

Трохим також причепив до воза рало і поїхав під ліс на горбок, де минулого року в нього була картопля. Їхав, ніби сам не свій, але їхав. З району прийшов наказ, щоб усі поля були оброблені і засіяні. І цей наказ зобов'язував також Трохима. Хто б того не виконав, той міг би рахуватися шкідником нової влади, ворогом народу.

А Роман не поїхав з батьком. Аж соромно, що він, син колись дуже доброго господаря, сидить удома, коли надворі така чудова весна. Замість походити з плугом на полі, то він ходить по селі. Постоїть трохи в кооперативі, побуде в сільраді, поговорить з Олексою, коли там нікого нема, а потім піде ще кудись. Отак, щоб тільки день скоріше пройшов. А день той так довго тягнеться, поки сонце обійде все Очеретно і зачепиться за гору з другого боку села. А коли в сільраді не було нікого, тільки їх двоє з Олексою, то Олекса так і сказав:

— Не працюй, бо це все і так тобі непотрібне. Ось люди посіють, але я думаю, що збирати будуть уже колективно, колгоспом. Такий є плян і він мусять бути виконаним. А по-друге, тобі треба бути готовим до чогось найгіршого і найстрашнішого.

— Що, вивезуть нас? — перелякався Роман.

— Про вивіз я нічого не знаю, але знаю, що незабаром деякі хлопці в нашому селі отримають з воєнкомату поклик до війська. А між тими річниками буде і твій річник. Отже, якщо ти підеш до війська, поки вислужишся і вернешся додому, то невідомо, що станеться з нашого бідного Очеретного, якщо все так буде йти, як воно іде тепер. Ти ж сам бачиш.

І Роман слухав поради свого друга. Просив повідомляти його про все, що для нього буде відоме. І Олекса так робив. Вони часто зустрічалися не тільки в сільраді, не тільки в кооперативі, але зустрічалися також у церкві, а з богослуження разом ішли додому. Присідали в когось на перелазі і розмовляли інколи до перших півнів. Усі новинки, які з району приходили до сільради і які Олекса знав, він завжди всім ділився зо своїм другом.

Тієї весни, коли тільки земля просохла, в Очеретному з'явився Сірко. Він завжди їздив бричкою якогось поміщика, запряженою двома гнідими кіньми. Сам не їхав, але завжди мав з собою погонича, на якому була стара військова шинеля без гудзиків, який завжди був напівп'яний.

Він поставив бричку біля сільради і наказав виконавцеві, який завжди був у сільраді готовий на виконання кожного наказу, щоб він негайно скликав збори селян. Якщо не можуть прийти ті, що вже на полі, то нехай прийдуть ті, що вдома. Справи дуже важливі і мені треба людей, — сказав Сірко. — Своїх людей, бо ж ви мене знаєте, а я знаю всіх вас. І я радий, що вперше можу промовити до вас без жодного страху, що поліцей підслуховує.

І незабаром велика кімната колишньої школи, а тепер сільради наповнилася людьми, чоловіками і жінками. Сірко, не гаячи часу, відразу став на лавку, щоб усі його бачили і сказав:

— Узавтра будуть ділити осадницьку й церковну землю поміж малоземельними. З району приїде землемір, а село має дати йому своїх помічників, скільки він потребуватиме. Це велика подія, якої ще ніколи не було на нашій Волині. Держава дає вам землю на вічне користування і дає дармо. Такого досі в нас не було і ніколи не буде, щоб дармо роздавали землю. Хто таке ще бачив? Колись бідні люди довгими літами складали гріш до гроша, не їли яєць, не їли масла та сиру, а все те носили до міста продавати панам, щоб скласти гроші, а потім купити клапоть поля. І гірке було те поле, дуже гірке. Людина витратила силу, купила поле, але потім не було сили біля того поля працювати, бо сили були вироблені на панів. Зрештою, ви знаєте краще мене, бо ви старіші мене. Важкі це були часи, але вони вже минули безповоротно. Над нашою землею зійшло сонце правди і воно зійшло з далекого, але і дуже близького нашому серцю Кремля, прийшов бажаний світанок. Ви взавтра, громадяни, отримаєте землю! Землю отримаєте! Ви розумієте, які це великі слова? Я не можу належно передати їхнього зна-

чення і змісту. Земля для господаря — це найголовніше в його житті, це підвалина його існування і цю землю завтра ви отримаєте дармо. Виходьте на поля і беріть! Разом з весною, зо співом жайворонків. Засівайте і нехай росте хліб. Подяка за це товаришу Сталіну!...

Коли Сірко вимовив останнє речення, його погонич, який стояв біля вікна, заплескав у долоні. Але його ніхто не підтримав. Люди мовчали, ніби їм хтось позакривав уста. Досі вони навіть не знали, що треба плескати в долоні, бо за Польщі вони ніколи такого не робили. Сірко став ще на вищу лавку і обвів усіх шорстким поглядом.

— А питання якісь у вас є? — кинув він через голови людей.

— Є, — підніс руку старий дідусь біля порога.

— Так, прошу, пожалуста, — показав туди рукою Сірко.

Старий пропхався трохи наперед. На нього були звернені очі всіх зібраних. Що то скаже той старий Харитон?

— Я тільки хочу спитатися тебе, Сірко, чи то примусово треба брати ту землю, чи можна від неї відмовитися? — питався старий.

— Ні, це не примусово. Це добровільно. У нас нічого нема примусового. А ви що, не хочете землі?

— Не в тому справа, чи я хочу, чи не хочу, але я тобі ще сьогодні можу показати на моїх плечах сліди від шомполів. А це за те, що в часі першої війни ми розібрали панський маєток, а потім треба було все розібране зносити назад на фільварок. І треба було за те отримати шомполи або нагайки. Але тоді я був молодий, то міг витримати ті побої, а тепер на старші роки не витримав би. Тому мені нічого панського не треба. Щоб я тільки міг зужити своє, що я маю. А чужого та ще й панського мені не треба.

— Добре, діду, добре, — казав Сірко, почервонівши, — бачу, що вас уже куркулі намовили і напompували. Але ми з ними дамо раду. А якщо нема більше питань, то можете розходитися.

І велика юрба чоловіків і жінок, ніби отара овець, посунулася до дверей, тримаючись одні одних за плечі.

А другого дня справді з району приїхав землемір з багатьома пов'язаними до себе мотузками, з короткими затесаними кілочками. Він поставив свою бричку на вигоні, а сам пішов попівським полем здовж і впоперек. Рахував кроки, записував до зошита, ходив направо і наліво. Біля нього невідступно ходив Олекса, секретар сільради і також щось записував до своєї книги. Сільрада також повинна знати, хто скільки отримусь землі.

— А ти що записуєш? — підійшов до нього Роман.

— Записую, кому і скільки віділено землі. А восени з тієї землі треба буде накладати податок. Скінчимо церковне поле і перейдемо до осадників.

— Ну, а тут же немає тих людей, кому віділяється поле. Вони десь сидять удома, то навіть не знають, скільки їм наділяється землі і де саме та земля.

— То нічого, земля на них записується і вони не мусять того знати, скільки їм наділяється землі, — казав Олекса і ставив до своєї книги якісь цифри.

Попівське поле дійшло до видолинка і там обірвалося. На ньому лежали нерозкидані купи вторішнього гною. Гній вже був сухий і на ньому сиділи, гріючись до сонця, ворони. Далі за видолинком тягнулося поле осадника Островського і воно доходило до самих сіножатів, перерізаних Горинню. Звідти тягнуло прохолодою. Горинь у деяких місцях вилила, затопивши сіножаті. Над тим виливом лігали чайки, вітер гонив кучеряві брудні хвилі, а сухий очерет під берегом шепотів, ніби його хтось перебирав руками. Берегів не було видно, тільки сама вода.

Але це тільки там, де проходила ріка, в низині, але на горбках було сухо. Там можна вже орати, можна робити перші засіви. Там також можна міряти осадницьку землю.

За два-три дні церковна і осадницька земля була розмірена, позначена кілочками і записана до ве-

ликої сільрадської книги. Такого ще справді, як казав на зборах Сірко, ніколи в Очеретному не було. Невідомо тільки, чим це все закінчиться.

Люди їхали з поля до села, дивилися на осадницькі поля, позначені кілочками і зажурено кивали головами. Боялися, що за короткий час зайшли такі раптові зміни в їхньому селі і нічого невідомо, що то буде далі. До сільради з району приходили свіжі газети, грамотні люди туди сходилися, курили саморобні цигарки, читали газети і з них бачили, що війна на світі ще не закінчилася. Вона щойно розпочалася і ще хтось на світі може упомянутися за осадницькою землею і за те, що їх так безправно кудись вивезли. Таке вже бувало в недалекому минулому, таке може бути сьогодні — завтра. На світі нічого певного немає. Ось Сірко недавно сидів у в'язниці за вкрадену вівцю, а сьогодні він великий начальник. Начальник і комісар. А ті, що вчора тут були начальниками, поділися не відомо де. І так усе на світі минається.

Одного підвечора Трохим прийшов з поля, випряг коні, пустив їх до стайні, а сам прийшов до хати. А в хаті — плач.

— Що сталося, що ви обидві плачете? — спитався.

— Нема... Нема нашого Романа — відказала Уліта крізь плач.

— А де ж він? — насилу видушив із себе Трохим і сам злякався своїх слів.

— Та він ще є, але скоро його не буде, — казала знову Уліта, тримаючись за груди.

— А що ж таке, що? Кажі? — підійшов Трохим до дружини.

І він довідався, що сьогодні по полудні гонець з району приніс повідомлення з воєнкомату, що Роман післязавтра мусить явитися з усіма речами до воєнкомату. А це визначає, що Романа забирають до примусової військової служби. Якраз сталося те, про що його перед тим сповіщав секретар сільради.

— А ще кого кличуть? Чи тільки його? — питався Трохим упавшим голосом.

— Є багатьом, але найгірше те, що вже післязавтра треба бути в районі і немає навіть часу щось приготувати на дорогу, — сказала крізь сльози Уліта.

— А йому нічого не треба. У війську дають свою одягу, а також кормлять. Воно не так, як удома, але там з голоду ніхто не вмирає, — намагався Трохим потішити дружину.

Але вона потішити себе не давала. Вона витирала рушником очі і вичитувала ніби з книжки:

— Кормлять, кормлять, але як? Ти ж бачив минулого року на шляху те військо і бачив, що вони їдять. Якись напівчорні сухарі і суп, в якому крупа крупа доганяє. А втомлені були, що насилу тягли за собою ноги. І я таким свого сина, свого Романа не хотіла б бачити. Він у мене голодним ніколи не був, — вичигувала Уліта, а їй, зігнувшись з другого боку, помагала Ксенька.

— Перестаньте і не рвіть мого серця, — казав Трохим. — Не він перший і не він останній. Такий час і така доля. А те, що ти бачила минулого року на шляху, то такого війська вже не треба, бо воно раз перейшло, як бачите, звільнило нас від польських панів, а тепер десь стоїть в казармах, бо більше немає куди йти і немає кого звільняти. Десь стоять і Роман, бо війни, як бачите, в нас нема. Перестаньте! — казав він, скидаючи з себе запиленого жупана і кашкета.

До хати ввійшов Роман. Побачивши плачучих Уліту і Ксеньку, він обернувся до батька:

— Скажіть їм, щоб перестали, бо плач їм нічого не допоможе. Через те, що вони плачуть, мене не звільнять від служби у війську. І я їду не сам, а багато нас. Що буде всім, те саме буде і мені.

— Та я їм кажу, але чи ж вони послухають мене? Звичайно, як жінки. Нехай поплачуть, а потім перестануть, — дивився Трохим на сина. Він не плакав, але йому до плачу також було близько. Перед ним стояв його син одинак, який післязавтра їде і ніхто не знає, куди і як надовго. Але він стримував себе і не пустив сльози, хоча серце і розривалося від

болю. А Роман підійшов до матері, взяв її за руку, другою рукою взяв Ксеньку за плече і казав схвилованим голосом, намагаючись тому додати жарту:

— Мамо, Ксенько, перестаньте! Я ось був у сільраді, там зібралось повно людей і ніхто не плаче. Прийшов туди також Шведів Захарко. Трохи підпийтий і з піснею на устах. Його питають:

— А ти не журишся, що йдеш до війська?

— А чого я маю журитися, — відповідає він.

— А якщо буде війна і треба буде йти на фронт?

— То я і піду. Заб'ю одного або двох ворогів, а потім прийду додому.

— А якщо тебе заб'ють?

— А мене за що? — відповів Захарко. Люди сміялися, а Захарко також сміявся. Були й інші призовники. Ніхто не плакав, то не плачте і ви.

Увечері Трохимова хата була повна людей. Прийшла вся євангельська громада, щоб попрощати свого брата Романа. Щоб помолитися разом з ним і побажати йому щасливої дороги і щасливого повороту додому. Хтось біля порога почав пісню "Чи зустрінемось з тобою". Всі підхопили знайому мелодію. Мужчини загули своїм густим басом, мовби зашумів ліс, жіночі голоси розливалися бистрою річкою. Потім брат Юхим щось читав з Євангелії. Потім усі молилися. А потім усі цілувалися з Романом і всі ще раз плакали. Роман іде, але ніхто не знає, коли вернеться і чи взагалі вернеться. На світі таке робиться. Війни немає в Очеретному, але на світі вона горить і про те пишуть газети.

Розходилися, коли надворі було вже темно. Липа в Трохимових воротах злегка гойдалася, під нею лишилися Олекса з Романом і довго про щось розмовляли. А решта людей вже всі розійшлися з піснею "Чи зустрінемось з тобою" і зо слізьми на очах.

А на післязавтра, як і було зазначено в поборових картках, над Очеретном стояв голосний жіночий плач, якого село хіба ще ніколи не чуло. Під сільрадою стояв довгий ряд возів, вимощених соломою і застелених рябими ряднами. Вони один за од-

ним рушили поза криницю, а там на шлях і до міста. Наздогін за ними пливла дорожня пилюка і розпачливий плач. До побачення!

Того дня Роман поїхав і пропав, ніби під воду. Обіцяв писати, але ніколи не написав ані рядочка. Правда, була тільки один раз маленька листівка, що заїхав і все добре. Живий і здоровий.

Трохим з Улітою просили Ксеньку, щоб вона була з ними, бо ж хата велика, їх тільки двоє, а тому жити є де. Але Ксенька рвалася до батьків. За тиждень по тому, як Роман поїхав, вона забрала свої подушки, рядна і все, що мала, як придане, і перейшла до свого колишнього дому. Воно ось тут недалеко, п'ята чи шоста хата і в своїх батьків їй таки краще. Але до Трохима і до Уліти приходила майже щодня, помагала, що треба було зробити в хаті чи на дворі. Помагала, чим могла, згадуючи Романа. Щодня ходила до сільради і питалася Олекси за листами від Романа, але листів не було. Тоді вона йшла через вигін, вступала на Трохимове подвір'я і тільки гукала до хати крізь відхилене вікно: Нема! А потім йшла додому і те саме коротке і важке слово казала своїм батькам — нема!

Одного разу, коли Ксенька прийшла до сільради питатися за листом від Романа, в сільраді не було нікого, тільки сам Олекса. Не було також листа, а Олекса сидів над своїми паперами і щось вираховував на рахівниці. Над ним у великій рамі, мабуть з якоїсь ікони, дивився Сталін, ніби коршун на свою здобич. Ксенька подивилася на ту картину і жажнулася. Поступилася до порога і взяла клямку дверей, збираючись йти. Але Олекса її затримав.

— Ксенько, сядь ось тут на хвилину, — показав їй місце на лавці біля вікна.

Ксенька сіла, збираючись слухати. В серці щось стукнуло. А може від Романа є лист? — подумала.

— Знаєш, Ксенько, справа дуже важлива і неприємна, але вона не торкається тебе, а торкається твого тестя Трохима. Але я тобі про те кажу, щоб ти знала. Колись я ділився всякими справами з Романом, а тепер, що тільки можна, казатиму тобі.

— А що саме? — дивилася Ксенька на нього через стіл.

— Незабаром у селі буде колгосп. І треба, щоб твій тесть про те знав.

— А якщо люди не схочуть, то й не буде, — і Ксенька присунулася ближче столу.

— Схочуть, Ксенько, схочуть. У багатьох селах уже є колгоспи. І люди схотіли. А зрештою, людей про те ніхто і питати не буде. Таке буде і в нас. Ти якось скажи тестеві, щоб він бува ніде не виступав і нічого не казав проти колгоспу. І якщо люди будуть записуватися, нехай залишеться першим. Це краще для нього, воно краще і для тебе, бо все ж таки, хоча Романа і нема, але ти їхня невістка. А колгосп буде, чи того хто хоче, чи ні. Якщо колгоспи будуть по всіх селах, то наше Очеретно не може бути якимось островом на широкому морі.

За вікном почулося таракотіння воза і Ксенька пустилася до дверей. За нею вийшов також Олекс і провів її аж на дорогу. А коли вони йшли, Ксенька казала:

— Олекс, як тобі не остогидне сидіти в тій сільраді, де постійно висять клубки тютюнового диму, ніби з самого пекла, а з того диму дивиться на тебе портрет вождя?

— Остогидло воно мені, Ксенько, але покищо я собі не можу допомогти. Давно хочу кинути ту працю, але боюся, бо коли б я самовільно її покинув, то поїхав би туди, звідкіля вже немає вороття. Таке сталося вже з трьома секретарями в нашому районі. Тому я мучуся душею, працюю, але дечим помагаю для всього села. Хоча б якимись інформаціями.

Одного дня несподівано до Очеретного приїхало з району кілька підвід з міліцією, приїхало також кілька військових верхівців, а бричкою приїхало кілька мужчин в цивільному. Між ними — Сірко. Надворі гаряче, бо на небі немає ні однієї хмарини, але Сірко вдягнений в шкіряну куртку, підпезаний широким поясом. Бігає біля сільради і показує, де ті підводи мають ставати, дає якісь накази для Олекси, щось говорить з міліцією. І всі ті

непрошені гості, що приїхали з району, якісь перелякані, роздивляються навколо себе, ніби ще когось чекають, ніби тут має щось відбутися. Якраз така сама картина, яка була в Очеретному тоді, коли польська міліція з осадниками приїхали були забирати православну церкву на свій костел.

Навколо сільради згромаджуються люди. А виконавці покvapно бігають від хати до хати, від двору до двору і гукають до відчинених вікон:

— Дядьку, на сходку! І то швидко, бо справи дуже важливі!

І очеретяни йдуть. З усіх вулиць, з усіх перевулків. Жінки, чоловіки, підростки. Якщо приїхало стільки міліції, то справді буде щось важливого. Міліція отак собі без потреби за Польці ніколи не приїздила, не приїздить вона і тепер. Якщо приїхала, то щось повинно бути.

Дорогою йшли люди і Ксенька пішла з ними до свого дому, а Олекса вернувся до сільради. З горбка було видно все село. Сутеніла між тополями кооператива, блищав став біля покрученої греблі, темнів цвинтар. Ксенька зупинилася. Навколо неї було тихо. З глибокої долини, десь аж з-під лісу, де нічого не росте, окрім різного зілля, їй хлюпнуло в лице запахом чебрецю й горицвіту. Вона наставила вперед голову, чекаючи, щоб вітер знову її поцілував і приніс запах весни, але він тільки кивнув невиразно своїм крилом і сховався за кущі.

Ксенька пішла до свого тестя і сказала йому те, що чула від Олекси. Вона сподівалася від Трохима якогось бунту, спротиву, поденервування, але того не сталося. Трохим відчинив двері до комори, показав рукою на стодолу, на інші будинки, на все обійстя і сказав ніби до себе, ніби до Ксеньки:

— Оце, дитино, все що ти бачиш, придбав я своїми руками, але якщо є десь на світі таке право, що все те хочуть від мене забрати, то нехай забирають. Мені і так багато жити не лишилося. А вони забрали панське, забрали попівське, а тепер заберуть наше, а самі, як були голі та голодні, то такі й будуть далі. Бог не благословить їхньої праці, бо це ж

грабунок чужої кривавиці, — і він не зачиняв дверей до комори, ані до стодоли і пішов до хати. А Ксенька пішла до своїх батьків.

Весна була в повному розквіті. Давно минуло свято Благовіщення, на яке щороку прилітають ластівки і вони вже прилетіли. Сідали на дроті для сушення білизни, що був простягнутий через подвір'я від хати до стодоли і весело щебетали. В ярі кувала зозуля, а на стодолі, в своєму широкому кублі, стояв на одній нозі бусель, який прилетів ще перед ластівками. До буселевого кубла зліталися горобці, шукаючи там для себе сховку. Вони до пізньої ночі там гамірно цвірінькали, а зокрема тоді, коли надворі збиралося на дощ.

За кільканадцять хвилин усе широке подвір'я було заповнене солом'яними капелюхами, різнокольоровими запасками і хустками. Люди дивляться одні на одних і всі мовчать, бо ж ніхто не знає, що то має бути. Сірко бігає від підводи до сільради, а потім назад. Витирає з чола піт, сопе, ніби мішок і безустанку смочє сигарку, зроблену з газетного паперу. Над ним клубиться сигарковий дим, а волосся на голові розлітається на всі боки.

За школи винесли довгого, заплямленого чорнилом стола, до нього приставили кілька, таких самих заплямлених чорнилом, ослонів. Там посідало районне начальство. Біля воріт тупотять ногами прив'язані коні червоноармійців, а їхні їздці стоять під школою, ніби на варті, щоб люди не розбіглися. Але люди не мають чого розбігатися, їх ніхто не розганяє. Вони тільки чекають, що це має бути і тиснуть одні до одних, ніби вівці. Мужчини і жінки — всі разом.

За столом став якийсь незнайомий і почав хвалити, яке то щасливе і багате життя тих людей в Україні, які живуть у колгоспах. Вони ні про що не турбуються, бо за них дбає держава і партія. І за таким безтурботним життям затужили чесні мешканці Очеретного, але досі вони його не могли мати, бо жили під ярмом панської Польщі. Але тепер вони мають щасливу можливість закласти в себе колгосп

і зажити таким щасливим життям, яким живе вся Україна.

Говорив один, говорив другий, а люди слухали. Сірко також говорив, махаючи довгими худими руками, ніби крилами вітряка. Він хотів викликати в людей якусь реакцію на те, що вони слухали, викликати якісь питання, але люди мовчали, дивлячись одні на одних. І невідомо було, чи вони за колгоспом, чи проти колгоспу. Вони стоять мовчазні, ніби німі. В їхніх очах палає вогонь, який ось зараз запалиться великим полум'ям, але покищо він не запалюється. Бо коли б він запалився, то для його гашення стоять під школою червоноармійці. Для того вони і приїхали до Очеретного. А Сірко махає худими руками і кидає в юрбу колочі слова:

— То хто проти колгоспу? Прошу піднести руку! — але руки ніхто не підніс. Солом'яні капелюхи і різнокольорові хустки тільки заворушилися то в один бік, то в другий, а потім спинилися. А високі липи над школою тихо шуміли.

— Отже, проти немає нікого! — голосно сказав Сірко. — Запиши, що одноголосно, — звернувся він до секретаря, який сидів на самому краю стола і все записував. Районне начальство щось перешептувалося між собою, курили сигарети. Сірко знову став на лавку і сказав:

— Можете розходитися, збори закінчені, — і люди мовчазно йшли на дорогу. Червоноармійці сідали на своїх коней і також кудись їхали.

А другого дня біля сільради знову було багато людей. Ті самі, що були вчора, ті самі прийшли і сьогодні. Довга черга простягнулася до одного вікна і така сама до другого. Всі записувалися до новоствореного колгоспу. Між ними також Трохим. Він порадився з Улітою, порадився з Ксенькою і вони вирішили записатися першими. Олекса сказав, що так буде краще і вони його послухали. Вони йому вірять.

Спиталися Трохима біля вікна, що він має усуспільнити, то він твердо сказав, що все, що в нього є. Коні, воза, молотарку, зерно, плуга, боро-

ни. Все. І його так записали. І дивно, що Трохим за нічим не жалів. Усе, чим він досі жив, що він плекав, тепер зробилось йому чужим. Він від кількох тижнів почув, що все обійстя йому чуже, все подвір'я не його, що він і сам не свій. Ходив, ніби тінь, ніби привід, не бритий, не чесаний. А тепер він стоїть біля вікна сільради і чекає, коли йому скажуть, де він має розписатися або поставити хрестики. Від вікна він відійде вже колгоспником, який нічого не має і якому нічого вже не треба, бо за нього турбується нова влада і партія.

Трохим ішов додому через вигін. Ішов стежкою чужими городами, через перелази, але в очах було темно і він нічого не бачив. Пригадав, що він мав з собою соло'мяного капелюха, але тепер його не було. Забувся біля сільради на підвіконні або згубив десь дорогою. Він тепер усе почав забувати, все почав губити.

На подвір'ї його зустрів пес і потерся біля його ніг. Трохим не обізався до нього. Якісь дивні і страшні передчуття охопили його. Ось хата, в якій він народився і в якій провів своє життя. Двір, у якому він виростав, де кожен клаптик землі сходжений його босими ногами, зелений спориш, який плутався між пальцями ніг і холодна роса. Все тут знайоме, все рідне, не тільки хатній поріг, але також мурава на дворі є часткою його самого. Але тепер усе це якесь чуже, воно вже не його. І він чує, що й сам він не свій. З хати вийшла Уліта.

— Ну що, записався? — спиталася якимось надривним голосом.

— Так, записався, — відповів Трохим таким самим тоном, — а тепер ти мені допоможи все це завезти на фільварок. Будемо складати все на воза.

— Сьогодні? — дивилася на нього Уліта.

— Так, сьогодні, бо яка різниця чи сьогодні, чи завтра? Ми відтепер уже не господарі, а колгоспники. Не треба нам уже нічого, навіть собаки не треба, бо він не має що вартувати, — і вони обоє склали на воза борони, плуга, з-заду воза чіпляли

рало, виносили з комори мішки з зерном. Свідомо ліквідували своє господарство, нищили самі себе. І не обзивалися до себе. Щойно, коли Трохим був уже з возом за ворітьми, Уліта гукнула:

— Тут у шопі лишилося два серпи і коса, а також за соломою січкаря. Забери і те, бо воно ж нам непотрібне, — і вона закрила долонями обличчя. Трохим нічого не обізався, навіть не оглянувся. Віз покотився за дерева сусіднього двору, за ним покотилася пилюка. Уліта пішла до хати. Подвір'я відразу зробилося якесь більше, ширше і порожнє. Не таке, як колись. Бусель на стодолі дивився на це все і йому було байдуже.

На фільварку, де тепер мав приміщуватися колгосп, було багато людей з усього Очеретного, бо ж усі привозили сюди все те, що вони мали. Трохим поставив воза під тином, випряг коні і пустив їх до порожньої колишньої панської стайні, погладивши їх по шиї біля гриви. І нараз стало йому жаль своїх коней, жаль усього того, що він сюди привіз, але він того не показав своїм худим обличчям. Тримався, як він тільки міг, бо він так обіцяв Уліті, а також Романові, коли той ще був удома. Тримав батога в руці і пішов поволі за комору. Там росли кучеряві тополі, посаджені ще за панщини. Тут колись була панська пасіка, вулики стояли рівними рядками, ніби гриби в лісі, а бджоли літали в повітрі. Але тепер з пасіки не лишилося ні сліду, не лишилося також сліду з квітників, де колись буйно цвіли рожі та оргінії. Тепер нема панів, то не треба також їхніх квітів, бо це все панські видумки. І Трохимові якось ніяково тут ходити по чужому дворі і ще й привезти туди свій масток. Боже, Боже, звідки таке прийшло!?

Він кинув батога на воза, обернувся і пішов поза сад до свого порожнього двору. Уліта тягнула з криниці відром воду і Трохим поміг їй витягнути відро на цямрини. Вилив воду до корита і подивився на дружину. Вона подивилася на нього. Нічого не казали до себе, тільки дивилися одне на одного, ніби вони давно себе не бачили. І так, тримаючись за

руки, пішли до хати. Перед самим порогом Уліта вибухнула плачем, але Трохим обійняв її за плечі, помагав їти до дверей і тихо казав:

— Уліто, не плач. Ми не самі, але багато таких, як ми. Все Очеретно таке, вся Волинь тепер така, вся Україна така. Не плач, бо Олекса казав, що ми не маємо права навіть плакати і жаліти того, що сталося, бо це буде протест проти нової влади, якщо хтось побачить, що ми плачемо. Треба бути веселими, бо ж ми добровільно все віддали і я так розписався. Не плач..., — і вони пішли до сіней своєї хати, вперше по довгих роках спільного життя тримаючись за руки, ніби вони молоді. Трохим глибоко в своїй душі відчував, що він тепер був би дуже нещасливий, коли б не його дружина, а Уліта відчувала те саме. Тепер їх було тільки двоє. Вони ніби сироти, ніби забуті всіма людьми, але їх двоє, а тому їм легше.

Тієї весни мешканці Очеретного розорали межі, які віками ділили поля на вузькі ниви. А тепер було тільки одне широке поле. Направо і наліво, рівне і просторе, якому, здавалося, не було кінця. Люди пережили велику трагедію, а тепер поволі привикали до нового життя, якого вони досі не знали, чекаючи від нової влади ще чогось. І чекати довго не довелося. Одного літнього дня люди в Очеретному повставали, вийшли вранці до криниці за водою, прийшли до кооперативи і довідалися, що минулої ночі десь поділося з села п'ять багатших родин, а зокрема тих, що за бувшої Польщі виписували зо Львова українські газети. Тієї ночі десь подівся Трохим з Улітою. Ксенька тоді була в батьків, а тому вона лишилася. Довідавшись про те, що сталося, вона негайно побігла до сільради. Олекса якраз був у сільраді сам.

— Чому ти нам нічого не сказав? — питалася вона його крізь сльози.

— Бо я нічого, Ксенько, не знав. Повір, що кажу щиро. Нічого не знав. Коли мали вивозити осадників, то ми в сільраді знали, але коли вивозили наших людей, ніхто не знав, бо в районі боялися, що ми скажемо про те своїм людям, — і Олекса вийшов

з-за столу. Подивився у вікно, чи немає когось на дворі, казав:

— Ксенько, це ще не кінець, а тільки початок. Боюся, що незабаром вивезуть Юшку Василя, Степана Андрушкового, Андрія Шевця і боюся, чи не вивезуть часом проводячого нашої громади, брата Мирона. Прийшли, Ксенько, страшні часи і ми нічим не можемо собі допомогти.

— А куди ж їх вивезли? — дивилася Ксенька переляканими очима.

— На Сибір, а Сибір великий. Колись вивозив туди цар добрих людей, а тепер вивозить Сталін. Але ти нікому нічого не кажи, а сиди спокійно в батьків. Твоєму батькові нічого не загрожує, бо він належить до бідняків.

— Та тепер усі бідняки, бо ніхто нічого не має, — казала Ксенька.

— Так, тепер бідняки, але колись такими не були. Були багатими, а в них таке, що хто тільки можливий, хто тільки свідомий, той їхній ворог.

Олекса був би ще щось казав, але на дорозі їхала якась підвода, з неї висів Сірко, а тому Ксенька другими дверима пішла додому. На вулиці зустрічалися люди, добрі її сусіди, але вона до нікого не обізналася, ніхто не обізнався і до неї. Вночі десь пропало з села кілька родин, але про те не можна було глосно говорити. Пропали — і нема...

З вигона вступила на Трохимів двір. Там було порожньо і дуже сумно, ніби після пожарища. Біля криниці в кориті купалися качки, пес бігав навколо стодоли, шукаючи когось. Хліви були відчинені і в них було порожньо. Двері до хати також були відчинені і Ксенька пустилася туди. Але побачила в воротах Сірка, що йшов на подвір'я, вернулася. Сірко тільки встиг її сказати навздогін:

— Ти тут не маєш чого шукати, бо тут нічого твого нема. Це все сконфісковане державою.

— Я знаю, — відповіла Ксенька і пішла на вигін. За нею побіг Трохимів пес. У воротах оглянулася і побачила, як Сірко на порозі до хати скинув з

себе панську куртку і примірував нового Трохимового кожуха. Все тепер на ньому не його, але чуже.

В Очеретному тепер майже щодня відбуваються загальні збори. Приїздили з району представники і казали Олексі, що він має робити. Знову і знову без кінця він має переписувати, хто скільки має корів, овець, курей. І тієї птиці щораз робилося в Очеретному менше. Сірко бісився, бігав по селі і шукав винних, ворогів народу, які ніби нишком працюють у селі і намовляють людей, щоб вони різали птицю, щоб бойкотували працю в колгоспі.

Життя в Очеретному робилося тяжче і тяжче. Люди жили ніби у в'язниці, кожний господар мав на всякий випадок мішок сухарів, які висіли в коморі, або на печі, а також у торбі сало. Ніхто про ніщо не дбав, усі опустили руки і опустили голови. Нехай робиться, що хоче.

Коли сідало за горою сонце, коли над Очеретном западала темрява, в жодному вікні не світилося, бо не було нафти. Світилося тільки в сільраді і в клубі. До кооперативи, яка так і залишилася в селі від польських часів нічого не приходило. Часом привозили бочку-дві солоної маленької риби, яку називали тюлькою, а також привозили багато портретів вождів нової влади. І якщо комусь трапилося щастя купити кусочок мила, той змушений був узяти в нагрузку портрета і кіло тюльки. Люди чухалися за вухом, згадували Польщу і жили надією, а також без надії.

Поля зарясніли молодим збіжжям. У житах і в пшеницях зацвіли червоні маки і волошки, заспівали перепілки. А Ксенька щодня бігає до сільради питатися, чи немає листа від її Романа. Але листа не було і вона засумована верталася додому, обминаючи колишнє подвір'я Трохима. Там тепер повна пустеля. Розібрана стодола і з неї лишилася тільки велика купа зогнилої соломи.

Одного разу Ксенька прийшла до сільради, але там нікого не було. Сидів тільки заспаний виконавець і скручував сигарку. Ксенька спиталася за Олексю, але виконавець нічого не сказав, лише бай-

дуже махнув рукою. І коли Ксенька виходила за двері, він кинув їй услід:

— Усі в районі, бо справи дуже погані.

— А що? — затрималася Ксенька в дверях.

— Війна, — сказав коротко виконавець і пройшовся по кімнаті, запалюючи сигарку.

Ксенька побігла через сади додому. На стежці недалеко криниці зустріла вчителя, який також біг до сільради.

— Що то, війна? — затримала його Ксенька.

— Так, жінко, війна, бо я ось щойно слухав радіо. Говорив сам Молотов. Усіх називав братами і сестрами. Але ви про це нікому не кажіть, бо ще не прийшло розпорядження, що можна всім про це казати. Район дасть знати, але війна вже почалася, — і він побіг через сади до сільради.

Ксенька також бігла до свого дому, а її серце переставало битися. Вона уявляла собі велике поле, заповнене раненими солдатами, а між ними її Роман. Він має прострілену ногу, пробує встати і не може. Над тим полем з раненими вояками кружляють ворожі літаки і строчать з кулеметів, дострілюючи ранених...

Прибігла до хати і впала на ліжко, головою до подушки. Лежала, плакала, але її ніхто не чув, бо в хаті нікого не було. Надворі почав крапати дощ. За хатою почувлися чийсь голоси, це старий Мартин прийшов з поля. Подивився на дочку і сказав:

— Війна, дитино, війна. Все село про те вже говорить. Може це добре, а може і погано. Кожної війни страждають і гинуть невинні люди і я вже її не хотів би бачити. Нехай буде вже так, як воно є, щоб тільки не війна, — і старий Мартин ходив по хаті до порога і назад. Вітер за вікном стукав у шиби, обливаючи їх дощем.

Другого дня з самого ранку випогодилося. Просохли дороги, просохли стежки. З району прийшло до Очеретного дві підводи, а на одній переляканий Сірко. Він безустанку курить саморобні сигарки, за чимось нишпорить у сільраді, складає на купу якісь списки, якісь папери і виносить це все на дорогу на

віз. На стодолі старого Дралюка хтось вивісив оголошення. Великими буквами чорним по білому написано, що війна почалася і страшний ворог напав на нашу землю. Але ми його розіб'ємо, зітремо на порох і будемо його бити на його території. Але тимчасом той ворог увійшов на нашу територію і до Очеретного вже долітають далекі постріли чи то з гармат чи бомб. Люди кажуть, що літаки з чорними хрестами скинули бомби на Львів, на Рівне, на Луцьк.

Сонце залило Очеретно своїм промінням, вийшло над селом і там стало, ніби навмисне. І далі не йде. До нього простягають свої галузки високі липи і тополі, що ростуть навколо сільради. Під тими тополями повно людей, але ніхто з них не знає, чого вони сюди прийшли, ніхто їх сюди не кликав і ніхто не каже їм, щоб вони розходилися. Стоять і нехай собі стоять. Двері і вікна до сільради відчинені навстіж і там тепер урядує тільки сам Олекса. Учора він завіз до району останні якісь папери, рахівниці, поздіймав зо стіни портрети вождів і там, де ті портрети висили, біліє лисина стіни, по якій лазять мухи, гоїдається від вітру павутиння. До Олекси через стіл перехилився Танах Підлісний і голосно сказав:

— Ти нам скажи правду, бо ти вчора був у районі. Чи ті чорти там ще сидять, чи вже повтікали? Бо якщо вони повтікали, то нам треба розбирати колгоспа, поки ще всі коні не поздыхали і зерна не розікрали. І треба тішитися, веселитися, оголосити свято. Ти розумієш, Олексо? Скажи!?

— Розумію, дядьку, розумію, але покищо нічого не робить, бо ще всі не виїхали. Тому й не треба було зривати зо стодолі оголошень, які там висіли, бо війна щойно почалася і ніхто не знає, який напрямок вона візьме, — відповів секретар сільради вставши за столом.

— А де Сірко? — кинув хтось з подвір'я через вікно.

— Не знаю, де він, але вчора в районі його вже не було, — відповів Олекса.

— Мабуть, уже втік, змився. От нам було б його потрібно тепер! — гукали чоловічі голоси з-під тополь навколо сільради. Олекса вийшов надвір. Став під сільрадою і кинув перед себе:

— Люди, йдіть додому і не робіть нічого злого. Прошу вас. Досі Очеретно було ціле, то нехай і далі таким буде. Війна почалася і за день-два буде видно, що там діється на тому бідному світі. А тепер ідіть до своїх хат і тихо чекайте. Прошу вас!

— А чого чекати? — крикнув якийсь жіночий голос з-під вікна.

— Чого, чого? — гукали інші голоси.

І юрба гомоніла, хвилювалася, здіймалася буря, а сонце ніби навмисне сховалося за хмару. З-за сільради повівав вітер щораз більший і більший. Він схопив жмут сухого листя і поніс його на дорогу. Дерев'яні ворота, що виходили на стежку, захиталися і закрипіли на старих завісах.

До воріт виїхав з-за греблі на коні верхівець. Це був післанець з сусіднього села, вчорашній виконавець. На ньому розхристана сорочка, подерта камізька і такі самі порвані штани. Босі його ноги були в стременах, зроблених з мотузка. Він не сховався з коня, лише крикнув з усієї сили, щоб було далеко чути:

— Люди добрі, йдіть і розбирайте свого колгоспа. У районі вже немає нікого, все повтікало на стрімголов, — він шарпнув за повід, ударив босими п'ятами коня з обох боків і поїхав греблею. За ним тягнулася сива дорожня пилука.

Біля сільради створилося замішання. Люди кинулися до своїх дворів, а потім усі кинулися на фільварок до свого недавно створеного колгоспу. Шукали там своїх коней, своїх возів, борін, усього того, що вони сюди недавно привезли. Але багато-чого вже тут не було. Воно або поломилося за час колгоспного господарювання або хтось забрав щось до сусіднього колгоспу і воно там пропало.

А другого дня на фільварку вже нічого не було. Стояли тільки порожні хліви, порожні також були колишні панські покої, в яких досі приміщувалася

колгоспна канцелярія. На широкому подвір'ї валялася розкидана солома, стружки з дерева, січка, в якій тепер порпалися горобці.

Люди ходили по полі, міряли мотузками землю і шукали своїх недавно поораних меж, яких не важко було знайти, бо там, де були межі, тепер росло більше збіжжя або густіша трава, якесь бадилля.

А в сільраді також було порожньо. Олекса зачинив двері, зібрав решту різних паперів і ніс їх на город палити. Кинув усе це на купу і витер до штанів руки, ніби від чогось заразливого.

Другого дня над Очеретном стояв гамір. Євангелісти виносили зо школи діточі лавки, на їх місце ставили свої колишні ослони. До рам, в яких досі сиділи голови вождів, закладали свої євангельські тексти. Великі, помальовані на зелено євангельські тексти, знову дивилися з передньої стіни: "Ми проповідуємо Христа розп'ятого", "Бог є любов". Православні люди не мали що відновлювати, бо їхньої церкви не було, але на тому місці, де вона колись стояла, хтось поставив дерев'яного хреста. На хресті висів вінок з пов'ялих уже волошок.

Очеретно обновилося, люди ходили вбрані по-святковому, віталися одні з одними з усмішкою, чекаючи якогось щасливого завтра. З сусіднього недалекого села було чути дзвони, ніби на Великдень.

Але Ксенька була невесела. Заходила часто на колишнє своє подвір'я в Трохима, але там тепер було сумно і страшно. Лишилася тільки порожня комора з дзюравими стінами і така сама порожня хата, якої не встигли розібрати до колгоспу. Вікна в ній були вибиті, двері навстіж відкриті і вітер гоїдав ними то в один бік, то в другий.

Німецького війська в Очеретному навіть не було. Було тільки чути, як воно проходило шляхом поза село. Гули танки, і вантажні машини. І люди йшли туди дивитися. Вони бачили на танках чорні хрести, а тому вважали, що це якесь святе війське з хрестами. Воно дозволяє відкрити церкви і молитовні доми, дозволяє висипати могили в пам'ять замучених боль-

шевиками людей, в місті розбивають кооперативи та роздають людям те, що там у них є.

Військо пройшло, пройшли танки і в Очеретному залагнував спокій. Але це було дуже коротко. Незабаром появилися якісь лядвирти, в колишньому районі урядували злі і завжди сердиті й надуті військовики з чорною свастикою на лівому рукаві, в високих кашкетах з блискучими козирками. Вони позакривали всі млини, в людей забрали жорна, ступи, не можна було молоти зерна на муку, треба було зерно віддати для війська, бо воно пішло десь далеко на схід і воно там потребує хліба. А коли буде голодне, то й воювати не зможе.

Появилися якісь другі лядвирти, які записували молодих людей на працю до Німеччини. Якщо когось записали, а він не хотів їхати, тоді його брали силою, могли такого арештувати, а навіть повісити чи розстріляти. В Очеретному після недавньої тут минулої влади мало лишилось корів, овець та свиней, але й те, що в людей ще було, що лишилося, треба було тепер віддати для війська, яке десь там далеко провадить війну. Треба було тому німецькому війську віддати не тільки м'ясо з корів та овець, але треба було віддати своїх неповнолітніх дітей на працю. Навіть прийшов наказ збирати на полях і луках квіти, сушити їх і відвозити на станцію, звідки це все вивозилося вантажними вагонами до далекої Німеччини. Тепер у колишній кооперативі нічого не було ані купити ані продати, але вона була завалена клоччям, вовною, пир'ям, сиром, маслом, липовим цвітом і різними сушеними квітами. І тільки тепер наші люди побачили і збагнули, яка дорога їхня Волинь, їхня земля, на якій росте не тільки хліб, але ростуть також різні-прерізні квіти, з яких виробляють ліки для ранених солдат. Побачивши таке, наші люди почали більше любити свою землю, вони аж тепер збагнули, чому це різні окупанти намагаються поневолити їхню землю. Вона ж чудова земля, на ній все росте, навіть ліки.

Одного дня Очеретно було вражене несподіваною новиною, — з війська вернувся Софрон Білаш-

ко який разом з Романом був мобілізований більше рік тому. Він вернувся худий, зарослий, виснажений, але живий, а це найголовніше.

З самого ранку хата старого Білашка не зачинається. Ідуть туди, ніби по свячену воду. Ідуть ті, кому треба і ті, кому не треба, але вони йдуть побачити живу і знайому людину, яка оце вернулася звідти, де горять міста і села і де гинуть люди.

Софрон сидів за столом на покуті, поклавши перед себе худі руки, покриті синіми жилами. І якщо його хтось щось питався, то він відповідав, але сам в розмови зо своїми очеретянами не входив. На стіні колишньої кооперативи висіло оголошення, щоб люди дивилися і пильнували, бо селами, а також полями та лісами сновигаються колишні вояки червоної армії і їх треба ловити і відставляти до району, а звідти їх забирають десь далі. Тому старий Білашко, Софронів батько, стояв у порозі й просив людей не говорити багато, а синові показував пальцем, щоб він також багато не розповідав про ту далеку війну. Вони знали, що оголошення на кооперативі не висить отак собі намарно. Його повісила там нова влада і її треба слухатися, а та влада страшна і жорстока, зовсім не краща від тієї, що тут недавно була, бо ж на нашу землю ніколи нічого доброго не приходить, а приходить усе найгірше.

У хаті назбиралося повно людей і старий Білашко відкрив двері, впустивши до сіней і до хати свіжого повітря. За перелазом показалася якась жінка і чийсь голос у хаті сказав:

— О, це Ксенька! Напевно йде розпитатися про свого Романа. Ходила вона бідна до сільради довгими днями, але нічого не виходила. Листів ніколи не було. Пішов і пропав, ніби камінь під воду...

— Так, пропав, — сказав Софрон і вийшов з-за столу напитися води біля порога.

Ксенька прийшла до хати і стала між жінками біля самої печі. Софрон подав їй руку, подивився в її завжди зажурені очі. І він нічого не сказав, лише подивився, але Ксенька ніби відчула якусь тривогу і

присіла на табуретку біля вікна, не відриваючи очей від Софрона. В хаті було тихо і гаряче. Хтось відчинив вікно в сад. потім хтось кашельнув, рипнули в сінях двері, хтось вийшов надвір. І, відчуваючи якусь тривогу, Ксенька тихо спиталася:

— Скажи, Софроне, ти бачив десь Романа?

— Бачив, Ксенько, бачив, бо ми разом були в одній дивізії. Разом голодували, разом ховалися від бомб, твій Роман багато оповідав мені про Бога. Ми разом молилися в густих лісах і я хочу тобі, Ксенько, сказати, що через твого Романа я пізнав Бога і прийняв Його своїм особистим Спасителем. І я, як бачиш, лишився живим, а Роман... — і Софрон не докінчив мови, бо слово обірвалося, впавши між людей, Ксенька схопилася за груди і була б упала на долівку, але чийсь руки підтримали її і поклали на ліжку, яке стояло під другою стіною. Хтось голосно казав:

— Положіть її головою до вікна і впустіть до хати більше повітря. Подайте води! Ось так, так... І не затуляйте вікна. Відійдіть, люди, від вікна...

Очеретяни заметушилися, розійшлися попід стіни, інші вийшли до сіней, на подвір'я. Господиня приклала мокрого рушника до Ксеньчиного обличчя і ця відкрила очі. Дивилася навколо себе, мало що пам'ятаючи.

— І що, Софроне, як це було? — питалася, пробуючи підвестися. Але встати не могла. Її підтримали чийсь руки, хтось змінював мокрого рушника. А потім вона знову широко відкрила очі і, тримаючи Софронову руку, просила:

— Скажи, як це було і коли? Мені ж треба це знати?

— Сестро Ксенько, я все тобі розповім, але тепер ти не можеш того прийняти. Тобі треба спокою, а тому я допоможу тобі зайти додому, а потім я розкажу тобі. А тепер будь мужня. Твій Роман не один, а там умирили тисячі. І на фронті, і в німецьких невольничих таборах смерти.

Ксенька встала, пригладдила руками на голові волосся, витерла мокре від сліз і від води обличчя і

поволі пустилася до дверей, хитаючись, ніби від вітру. Хтось відчинив навістіж двері, притримуючи Ксеньку, коли вона переступала поріг. Софрон ішов поруч неї нога за ногою. Люди, які лишилися в хаті, проводили їх сумними поглядами і важкими зітханнями, аж поки вони не сховалися на завороті вулиці.

Коли в хаті лишилося мало людей, старий Білашко зачинив вікна, зачинив двері, сів на ослоні і сказав до тих, що ще там не були, або казав собі, або до нікого:

— Шкода молодій жінки. Вона виходила стежки до сільради, питаючи за листами від Романа, але ніколи нічого не було. А потім прийшла війна і пошта зовсім не приходила. А тепер Софрон приніс таку страшну новину. Шкода, але це війна. Одні гинуть, а одні живуть.

— І що, Роман забитий чи в неволі? — спитався від порога чоловічий голос.

— Забитий, — відказав Білашко, — Софрон розповідав, що вони стояли в лісі на поляні в землянках і в бліндажах. Німці їх вислідили і закидали бомбами, зрівнявши все з землею. Софрон тоді був у найближчому містечку, бо поїхав за продуктами, а тому і лишився живий. А Роман, з багатьма своїми товаришами, були в бліндажі, який завалився і всіх їх накрив землею і кусками порваного дерева. Другого дня військо посувалося далі, а того бліндажа навіть не розкопували. Зробили тільки списка тих, що там загинули і в тому спискові є Романове прізвище. Поклав бідний голову за ту владу, яка вивезла на Сибір його батька та матір. Але це війна, вона не перебирає. Одних доля краща, одних гірша. Невідомо ще, як далі буде зо всіма нами. Війна.

— А ваш Софрон, слава Богу, ось врятувався? — спитався знову чийсь голос.

— Так, урятувався, але ви бачили нащо він схожий. Один кістяк. Казав, що другого чи третього дня по тому німці окружили всі ті ліси, де було їхнє військо і він опинився в неволі. І та неволя, ви бачили, що вона з нього зробила. Тисячі солдат гинули там щодня з голоду, а він якось вижив.

— А ви бачили списка всіх тих, що загинули в бліндажі? — спитався ще хтось.

— Бачив, бачив. Показував мені його Софрон, бо він його має. Романове ім'я стоїть, наскільки я пригадую, четверте чи п'яте згори.

Біля порога хтось важко зітхнув, хтось напився води, сусіди, які прийшли відвідати Софрона, розходилися з зажуреними обличчями, ніби з похорону. Лишився тільки сам Білашко. Він сперся на підвіконня, дивився на своє подвір'я і думки його розліталися, ніби сполохані птахи.

Незабаром прийшов Софрон.

— Ну що там у Мартина? — спитався старий Білашко.

— Біда і горе — відповів Софрон, — Ксенька плаче і я боюся чи їй не треба якихось ліків для спокою. Може б так мама занесла їй валеріанових капель, якщо вона має і поговорила з нею. Жінки якось краще можуть поговорити з собою. Мені хотілося її заспокоїти, але в мене нема для того потрібних слів і нема до того хисту.

— Добре, мати зараз прийде і я пошлю її до Ксеньки. А ти йди та відпочивай. Лягай отут на ліжку. В хаті нема нікого, то можеш і задрімати.

— Ні, тату, я краще піду до шопи на сіно. В хаті мужи, хтось знову прийде, а в шопі я краще відпочину, — і Софрон узяв під руку подушку і рядно, збираючись іти.

Білашко лишився знову сам зо своїми тривожними думками, які насідали на нього, ніби оси. Війна і війна. Пощо та війна? Виростають у батьків діти, часто одинаки, а ось прийшла війна, яку розпочне якийсь божевільний і тоді забирають у батьків хлопців, часто підростків, а вони потім гинуть десь у бліндажах.

У хаті було напівтемно, бо сонце зайшло за хмару. Старий Білашко ходив по хаті, а разом з ним ходили його думки. Софрон затримався на порозі до шопи і батько вийшов до нього на подвір'я.

— А скажи, сину, хто тобі дав списка тих солдатів, що сиділи тоді в землянці і там були завалені землею? — спитався старий.

— Ніхто мені того списка не давав, а я знайшов його сам. Коли нас німці оточили, то наше начальство всі папери та документи з канцелярії викинуло до провалля і спалило. Вітер розніс клапті паперу і я між кущами знайшов того списка. Він був з печаткою нашої дивізії та з адресами тих, що загинули. Біля Романового прізвища, як ви бачили, стоїть наше Очеретно, а також Волинська область. Отже, вони думали повідомити всі родини тих, що загинули, але не встигли. Німці накрили нас так, як шуляк курчат і за два дні всі ми були за німецькими дротами, — відказав Софрон і зачинив за собою скрипучі двері шопи.

Білашко пройшовся подвір'ям в один бік і в другий. А потім сів під хатою на призьбі. Дивився на своє колись багате подвір'я і не пізнавав його. Колись тут була стодола, хлів, комора, але це все пішло до колгоспу. Розбирали стодолу так, щоб завезти з неї все дерево на панський двір і там кожну дошку покласти в те саме місце, кожного дила покласти туди, звідки його вийняли, але воно так не було. Всі дошки, а також крокви та слупи скинули потім на купу, воно помішалось, треба було потім дошки підрізувати, розколювати, багато матеріялу зо стодолі не довезли на фільварок, він десь дорогою розгубився. І так його стодолі і не побудували. Те саме сталося з коморою. І тепер немає тих будинків на колишньому панському дворі і немає ось тут на його подвір'ї. Ніде нема. Стоїть тільки старенька хата під солом'яними сніпками і шопи на чотирьох слупах, до якої він уже навозив сіна. А решта, що тут було, все пропало. І це сталося не тільки в нього, але це було зо всіма господарствами в Очеретному. Не забрали до колгоспу нічого тільки в тих, у кого нічого не було. Але добре, що той грабіж минув, а тепер господарі, а в тому числі і він, старий Білашко, будуть наново будувати свої будинки, будувати Очеретно.

За якийсь час Софрон поправився від своєї тяжкої неволі. Закруглилося обличчя, вирівнялися на ньому зморшки, заблищали очі. Він тільки відпустив вуса і виглядав на два-три роки старшим, ніж перед тим. Волосся на голові давно відросло і було таке саме кучеряве, як колись. Регулярно він відвідував євангельські богослуження в Очеретному, співав у хорі, разом з місцевою євангельською молоддю ходили в інші сусідні села і він любив завжди оповідати про те, як він бував на першій лінії фронту, як він дружив з Романом і як Роман привів його до Бога. Доки він не бачив вогню, не бачив, як умирали люди, то він про смерть навіть не думав і не боявся її. Але коли він бачив тих, що вмирали на його очах і вмирали страшною смертю, він лякався такої смерті. Тоді саме Роман нагадував йому про те, що поки людина живе, вона повинна примиритися з Богом, бо потім уже буде пізно. Вони обидва заходили в гущавину лісу, ставали там на коліна і слізною молилися. І Господь почув їхню молитву. Софрон навернувся до Бога, став новою людиною, Романовим братом у Христі.

І тепер він оповідав про це своїй євангельській молоді, коли вони гуртом сиділи на зеленому березі Горині, повертаючись із якогось свята в Олексині. З молодими також майже завжди була і Ксенька. Вона, правда, до молоді вже не належала, але при тому не була ще й старою, а тому, що в церковному хорі була головним альтиком, то батьки їй і казали:

— Іди, дитино, з молодими на свято. Чого будеш сидіти вдома? Побачишся з людьми, призабудеш своє горе, — і Ксенька ішла.

Тепер вони великим гуртом сиділи над Горинню, мили ноги, взувалися в черевики, бо досі йшли босі, а Софрон оповідав різні свої недавні пригоди з війни. Ксенька слухала і її очі дрібненько кліпали. Вона згадувала свого Романа. А Горинь пливла тиха і спокійна. Така сама, як і тоді, коли вона була тут зо своїм Романом. У ту пору пізнього літа ріка ніколи не є повноводна, а також не є каламутна, тільки мілка і прозора. Ксенька пам'ятала ту річку з ди-

тинства, вона виросла на її берегах, тут проходило її дитинство, тут дорогий для неї кожен куц вільшини, який похилився над водою. Горинь завжди однаково відбивала небо в своїх берегах, відбиває вона його і сьогодні. Але така і не така. Від війни, коли на її шляху зруйновані греблі, спалені млини, річка мовби змаліла, стала мілкіша, прорила грибокі рови, наче б западалася в землю. І це зокрема видно там далі під Олексином, кудюю котилося два фронти. А тут, на полі, далі від шляхів, далі від міста вона дзюрчить так само, як і колись, коли Ксенька пасла тут гуси. Такий самий колись був очерет, що шелестів від вітру, ніби сухе кокорудзиння, така сама осока, що купками росте під берегом.

Молоді позувалися в свої блискучі черевики і рядком пішли над рікою. Хтось почав нову пісню, яку вони вперше почули і навчилися в Олексині. І пісня котилася з вітром у той бік, куди пливла Горинь. І вони всі йшли туди, бо ж там за горбком між садами лежало їхнє Очеретно.

Недалеко каплички, на широкому роздоріжжі, всі вони розходяться кожне в свій бік. Ксенька пішла стежкою до свого двору, а Софронова стежка також лежала туди і їм обом треба йти разом аж до громадського вигона, а звідти — до греблі.

Софрон пустив Ксеньку вперед, а сам ішов збоку і йому дуже бажалося щось з Ксенькою поговорити. Про це він багато разів думав, шукав різної нагоди, але досі тієї нагоди не було. І не було також сміливості. Завжди щось стояло на перешкоді, не було твердого рішення і він ті свої думки ховав у собі аж досі. Але тепер, коли їх було тільки двох, коли надворі така чудова погода, коли в нього на серці також погідно, він вирішив з Ксенькою поговорити.

На дорозі показалася підвода, але вона проїхала поза греблею і сховалася на завороті дороги за вербами. А Софрон з Ксенькою були тільки удвох. Говорили про одне, про друге, а потім Софрон набрався сміливості і сказав:

— Знаєш, Ксенько, мені тебе жаль. Ти тепер така самітня й одинока і мені дуже хотілося б тобі допомогти. А при тому я також такий самотній і хочу просити тебе, щоб ти допомогла і мені. І щоб ми самотніми не були. Щоб були разом, удвох. Ти зо мною, а я з тобою. Ти розумієш, що я думаю? — і він нараз обірвав останнє слово, спинившись на стежці. Подивився на неї, а Ксенька низько опустила голову на груди. Дивилася на землю, бо не сміла подивитися догори. Такого вона не сподівалася від Софрона, хоча завжди і відчувала від нього багато ласки, тепла і добрих слів та щирої уваги.

Ксенька йшла додому понад вигін. Липи й тополі, що росли тут рядком, злегка шуміли. Вона йшла, ніби сама не своя. У пам'яті ставали не дуже давні минулі події, яким було суджено відбуватися саме отут недалеко під двома липами над самою стежкою. Тут вперше вони з Романом призналися, що вони люблять одне одного, тут уперше її серце тремтіло, ніби зловлена до клітки пташка, але все те, що тут було, потім перевернулося догори дном і розвіялося з вітром. Вона лишилася сама і тепер іде і бореться з своїми чорними думками. Чи ж зможе вона забути Романа, оту свою першу любов? Чи зможе вона полюбити когось іншого, хоча б Софрона навіть тоді, коли він такий добрий до неї? Йшла поволі нога за ногою і не відчувала, як по її зажуреному обличчі спадали каплі сліз.

Другого дня Софрон пішов до брата Мирона, проводячого своєї євангельської грмади. Вони посідали в саду між кущами і Софрон усе розказав своєму пресвітерові, про що вони учора домовилися з Ксенькою. Мирон вислухав усе спочатку і до кінця, щось глибоко подумав, бо чоло його морщилося, а потім сказав:

— Якщо ви з Ксенькою домовилися, то церква наша нічого проти того не має. Ксенька ще молода і вона має повне право виходити заміж. Я бачив того списка, якого ти привіз з армії. Це офіційний документ, він писаний на офіційному бланкові дивізії, в якій ви служили з Романом і має свою печат-

ку з серпом і молотом, а також підпис якогось там генерала. Отже, тут справа чиста. Ксенька вдова. Жаль тільки брата Романа, але ми тут нічим допомогти не можемо. Така доля. Війна...

Вони ще довго сиділи в саду, обговорюючи всі справи з Софроновим весіллям. В недалеких ліщинових кущах плигала білка, збираючи горіхи. За садом в баюрі з дощевою водою квакали качки, а сонце хилилося до заходу, який палав у проміннях кольорових хмар. Дмухав теплий вітер, від якого придорожня осика дріботіла своїми маленькими листками, які також блищали від проміння заходячого сонця.

Довгі дні, довгі тижні до Очеретного не приходила пошта, не було жодних газет, ніхто не слухав радіо і ніхто не знав, що де на світі діється. Знали тільки те, що далеко звідси продовжується війна на сході і на заході. Про те люди довгими вечорами сидять і говорять одні одним те, що вони від когось чули. А почути щось нове можна. Галичина тут недалеко, очеретяни нелегально йдуть туди за нафтою і сіллю, а найбільше йдуть за новинами про війну. Там ніби є якесь Генеральне Губернаторство, у Львові й Кракові виходять українські газети, у Бродах існують крамниці, над якими, поруч з німецькими написами, є також написи українські. І на вулицях міст там не ловлять молодих людей на працю до Німеччини так, як це робиться на Волині, яку німці зарахували до Великої України. Правда, для очеретян великий це привілей туди належати, бо недавно вони належали до Польщі, колись давно належали до Росії, а ось тепер вони — частина України. Належать до Києва, до свого великого народу, одне тільки горе в тому, що досі ніхто з очеретян у тому Києві ще не був, ніхто його не бачив з усіх очеретян, бо зараз за Крем'янцем був сильний кордон за Польщі і до Києва наших людей не пускали. Тепер кордону того немає, люди туди ходили, бачили там колгоспи, які німці так і залишили, бо вони переконалися, що це найкраща невільничя праця, де можна витиснути з людей останні сили. Поставили в колгоспах

своїх жорстоких лядв'яків, а вони збирають увесь хліб і вивозять його до ненаситної Німеччини. Недавно той хліб забирала Москва, а тепер забирася його якийсь там Берлін, про який багато очеретян досі навіть не чули. І то забирася обома руками, навіть самим людям треба той хліб завезти на станцію і погрузити в вантажні вагони. Коли ж якесь село спротивиться і не захоче віддати збіжжя, то його німецькі вояки можуть спалити разом з людьми, бо таке вже сталося з Молотьковим.

Але в Очеретному покищо спокійно. Шляхом поза село інколи гуркотять танки з чорними хрестами, переїздять військові авта, але з села їх не видно, а на шлях ніхто з села навіть не виходить. Тому в Очеретному спокійно і навіть не здається, що на світі десь горить війна. Танки їдуть, то нехай їдуть. За останні роки люди так надивилися на все те воєнне знаряддя, що тепер їх уже ніщо не цікавить і ніщо їх не лякає. Вони тільки хочуть спокою і тиші. І той спокій в Очеретному є. Як довго він буде, то ніхто не знає, але тепер є. Люди сходяться вечорами по хатах, гуторять, а вдень працюють. З недавнього колгоспу не лишилося ні сліду. Поправилися в селі дороги, вирівнялися ями і людей до тієї праці ніхто не змушує. Самі виходять з лопатами, з кирками і прорізають рівні стежки, поправляють похилені тини. На городах соняшники похилили свої тяжкі голови, чекають дощів, по яких буде багато підпеньків. Скрізь під хатами розцвіли чорнобривці, під мечами поплуталося гарбузиння.

Сьогодні Софрон вернувся з Галичини і, окрім цукру та нафти, приніс купу нових газет. Приніс також від знайомих вістку, якої в газетах не було, що десь там далеко, над самою рікою Волгою заломився німецький фронт. В газетах писалося виразно, що німецькі війська перейшли на нові оборонні місця і завдають ворогові великих втрат. Але в те вже мало вірили. Люди бачили, що це щось не так. Читали в газетах між рядками і прочитане повторювали і пояснювали по-своєму. Німці тим часом були дуже сердиті. На вулицях міста, також по селах ло-

вили молодих людей і без перебору забирали до Німеччини на каторгу. Стягали з людей останнє зерно, з овець останню вовну, від корів останнє молоко. І якщо вони такі сердиті, такі люті, то це все каже, що десь там на далекому фронті їхні справи погані.

І згоди очеретян незабаром здійснилися. Тими самими шляхами і дорогами, якими недавно німецькі вояки ішли на схід, тепер вони верталися назад. Але не ті самі вони були. Тепер вони були виснажені, зневірені в свою перемогу, заходили до господарів, стріляли на подвір'ї кури та качки, палили на полях стирти збіжжя. А люди нічого не жаліли. Вони бачили, що слідом за німцями ітимуть інші, які не стріляють на вулиці людей, не вішають прилюдно по містах, але вночі будуть цілими ешалонами вивозити їх на Сибір і люди того найбільше боялися. Знали очеретяни також, що з приходом тих других знову зрівняються в широке поле їхні ниви, зруйнуються межі, вони вже ніколи не будуть господарями.

Але очеретяни нічого не могли собі зарадити. Гули на шляху танки, в повітрі пролітали літаки з чорними хрестами і з червоними зірками, але на них ніхто не звертав жодної уваги. Все це людям остогидло, вони бачили, що на всьому світі вони не мають приятелів, лише самі вороги, які зазіхають на їхню землю, на їхній хліб.

Зима була на відході, на горбках появилися перші плями вторішньої трави. Бруньки на дереві погрубшали, небо з кожним днем прояснювалося. Сонце більшало і більшали дні.

Очеретяни вечорами сходилися по хатах, хто з них мав якісь новини, то ділилися одні з одними і розбирали все по ниточці. Генерального Губернаторства в Галичині вже не було, а була така сама Галичина, як і колись з гарними садами, з гарними людьми. Туди інколи ходили очеретяни, а звіди знову приносили якісь новини, бо ж там більше людей грамотних і від них не можна сховати того, що робиться на світі. А на світі робиться страшне, для очеретян незрозуміле. Позавчора Пилип Чубок був у Золочеві і розмовляв там з якимось великим офіце-

ром, який йому сказав, що незабаром їхні війська будуть у Берліні, бо їм помагає воювати проти Гітлера Америка та Англія. Це їхні союзники і вони налетами розбивають німецькі міста, рівняючи їх з землею. Вони також постачають зброю для всієї червоної армії, постачають також і провізію і офіцер навіть показував Пилипові м'ясну консерву, вироблену в Америці.

— Це не може бути, — казав Пилипів сусід, спершись головою на стіну. — Це совети таке видумують. В Америці є багато людей віруючих і вони не повинні помагати безбожникам, які валять церкви, а попів висилають на Сибір.

— Так, так, — обізвався біля мисника ще якийсь чоловічий голос. — Я в Америці був сім років і я не думаю, щоб американці помагали більшовикам. Яка їм з того користь? Де Америка, а де Росія. Це видумка, вони так хваляться. Пилип ще хотів щось сказати, але очеретяни закидали його словами і він замовчав. І всі погодилися з тим, що Америка не повинна помагати Росії. А якщо Америка не буде помагати більшовикам, то вони і не виграють війни. Розіб'ють Німеччину, а потім Америка почне воювати з Росією. І буде все так, як було перед війною. Не буде того нещастя, яке люди пережили за тих кілька минулих років. Знову розвалиться колгосп, а вивезені на Сибір люди, вернуться до своїх домів.

Навесні 1944-го року в Очеретному знову створився колгосп, відновився той, що там колись був. Від того часу Очеретно змаліло, дороги, кудюю колись їздили господарі возами і возили снопи до своїх дворів, тепер заросли споришем, бо ніхто сюдою нічого не возить, ніхто там не їздить, бо найперше, немає чим їздити, а подруге, немає чого, нема жодної потреби. За людей все виконує і все робить колгосп. Вода навесні повимивала рови, тих вимитих ровів ніхто не направляє, ніхто їх не рівняє і там тепер росте якесь хабаззя, що поплуталося, ніби павутиння. Життя в селі ніби завмерло, воно тільки кипить і вирує на колишньому панському фільварку, в

колгоспі. А в селі того життя і не треба. Вдень очеретяни працюють у полі, там їм записують трудовні, а під вечір вони втомлені і байдужі вертаються до своїх занедбаних хат. А другого дня знову те саме, що було вчора. Спочатку очеретяни думали, що до такого проклятого життя вони не звикнуть, але тепер побачили, що поволі вони і до такого привикають. Можна ж привикнути до всього. Немає тепер сто-доли, бо вона й непотрібна, немає комори, немає хліва, немає на подвір'ї воза, навіть нема коси та серпа, бо все те непотрібне, воно належить до минулого. Навіть перелазів для очеретян немає, бо там, де колись були тини, плетені з ліщини й криті соломою, їх тепер немає, бо не було чим в печі палити, то люди все попалили. Тепер горобці не будують своїх кубел під тинами, не будують під стріхами будинків, а шукають інших місць.

Пилипова хата стояла на самому краю Очеретного, недалеко головного шляху, яким колись проходило і проїздило різне окупаційне військо. Город Пилипів доходив майже до самої дороги, але тепер половану городу йому відрізали до колгоспу і той кусок досі так і лежить не оброблений і не засіяний. А свій кусок городу Пилип пильнує, як свого власного. Весною скопає, нагорне зогнилого листя, прикопає його пухкою землею, заскородить і той клаптик городу восени дасть йому все, що Пилип потребує: картоплю, квасоллю, огірки.

Тепер на тому городі росте ще не зібрана на тичках квасоля, яка злегка шелестить від вітру. Стежкою поміж тією квасолею, обережно оглядаючись, скрадається якась чоловіча тінь. Та тінь затрималася на стежці, до чогось прислуховувалася, а потім ішла далі. На плечах у неї висіла невелика торба, прив'язана до плеча мотузком, в правій руці — палиця.

Надворі вже було темно, в Пилиповій хаті світилося. Незнайома чоловіча тінь вийшла з квасолі на вузеньке подвір'я, яке їй щось нагадувало давно забуте. Вона підійшла до вікна, подивилася крізь вікно до середини хати, але там нічого не бачила, бо

вікно було завішене газетою. Але вона побачила крізь щілинки в газеті, що в хаті біля столу сидять люди і про щось розмовляють, чого не можна було чути за вікном. З другого боку хати заскрипіли двері в сінях і хтось вийшов надвір.

— Добрий вечір! — обізвався незнайомий і поступився до дверей, поправляючи на плечах торбу.

— Добрий вечір і вам! Але хто ж ви такий і чого мокнете надворі. Прошу, заходьте до хати. Ховайтеся від дощу — відповів Пилип.

— А що, ти мене по голосі, Пилипе, не пізнаєш? — знову незнайомий, переступаючи порога в сіннях. У темряві він зачепив ногою віника, який стояв під стіною і мало що не впав, але Пилип підтримав його за плече. Потім узяв його за руку і жажнувся, бо це був тільки порожній рукав, а руки не було.

— Дякую тобі, Пилипе, що підтримав мене, а то був би впав, — казав незнайомий. — Тепер я вже стою добре, ковзаються тільки ноги після дощу надворі. Зараз тільки знайду клямку до дверей. А сінні твої я знаю, ще не забувся.

Вони обидва ввійшли до середини. Там були люди, над столом висіла на дроті лампа, яка блимала червонастим світлом і здавалося, що вона ось-ось має згаснути. Але хтось підкрутив гнота і лампа завітала ясніше.

Незнайомий затримався біля порога, скинув з плечей торбу, поклав її біля мисника на лавці й голосно сказав:

— То добрий вечір вам усім!

— Добрий вечір і вам! — відізвалося нараз кілька голосів. — Просимо, просимо ближче. Скидайте шинелю, бо ви, видно, перемокли і промерзли. Скажіть, хто ви, звідкіля і куди Бог вас провадить?

— Ви, мабуть, не пізнаєте мене? — питався незнайомий.

— Ні, не пізнаємо, — знову кілька тих самих голосів.

— Я — Роман... Ваш односельчанин, сусід ваш. Роман. Іду додому, трохи втомився, то думаю зайду

от до Пилипа напиться води. І зайшов. А тепер пізнавайте мене.

— Роман! Роман! — голосно гукали всі ті, що були в хаті. Вони кинулися до порога, обіймали свого прибулого односельчанина, Пилип розгортав шинелю, обіймав старого друга за шию, цілував його заросле і мокре від дощу обличчя. Вони тепер пізнали його голос. Він був такий самий дзвінкий, як і колись. Привели його ближче до лямпи, дивилися на нього з усіх боків і бачили, що це таки той самий Роман, якого вони багато років тому проводили на військову службу. І вони добре знали, що війна вже давно скінчилася, солдати, що були живі, вернулися додому, а Романа не було. Про це знає все село, знає вся євангельська громада. А тепер ось Роман живий. Він стоїть у Пилиповій хаті, із зворушенням витирає правою рукою сльози, а там, де колись була і ліва рука, звисає порожній заялосений рукав. Пилип кинувся до дверей, потім вернувся назад до столу і не знав, що він має робити. Він знову і знову обіймав за шию Романа і голосно на всю хату казав:

— Романо, друже, то ж тебе нема. Ми тебе вже давно поховали. Ти кажеш, що вернувся додому, але в тебе і дому вже нема. Твоїх батьків вивезли і їх давно вже нема, — і він хотів ще щось казати, але затримався на півслові.

— А де ж мої батьки? Тато, мама, Ксенька? Де? — і Роман сів на стільці, дивлячись на Пилипа і чекаючи чогось від нього. Хтось поставив перед ним на столі чашку з водою, але грубий чоловічий голос від порога казав:

— Пощо вода? Дайте йому теплого молока, — і на тому місці, де стояла чашка з водою, стала чашка з молоком. Роман простягнув руку за чашкою з молоком і рука його дрижала. Також дрижав голос. Волосся, мокре від дощу, звисало йому над чолом, а порожній рукав лівої руки лежав на коліні.

— То скажіть... Прошу, скажіть, де ж моя родина? — питався Роман усіх тих, що були в хаті. Але йому ніхто нічого не відповів. Боялися отак відразу розбити його серце, а тому шукали якихось

інших слів, якими можна було б те бідне Романове серце не різати відразу. Може поволі можна його до того найстрашнішого приготувати.

Пилип сів біля Романа, чомусь прикрутив у лямпі гнота і говорив тихо так, щоб нагадати йому не тільки про його горе, але також про горе інших його односельчан за той не дуже довгий страшний час:

— Друже дорогий. Тебе з нами не було, а ми за той час пережили велике горе, справжнє пекло. Тепер тобі нічого не видно, бо надворі ніч, і ти нічого не бачив, коли ішов, але побачиш узавтра. І Очеретного не пізнаєш. Коли ти пішов був до армії, то незабаром по тому вивезли родину Шевців, вивезли Каленика, що був за Польщі солтисом у селі, а також вивезли твоїх батьків. І досі з них ніхто не вернувся. Пропали так, як камінь у воду. Були і нема. А з тих хлопців, що були забрані разом з тобою до армії, дехто вернувся, але той без ноги, той без ока, той з однією ногою, той... — і Пилип затримався, дивлячись на Романа, який слухав його сповідь. Слухав і обтуляв навколо шиї порвану військову сорочку.

— Йому холодно, — почувся від печі жіночий голос, — дайте йому кожуха, щоб накрив плечі від вікна. І зачиніть вікно, а то може провіяти.

Хтось подав Романові грубого, теплого светра, він накинув його на плечі, підніс голову і питався:

— А Ксеньку також вивезли?

— Ні, друже, її не вивезли, але її нема.

— А де ж вона ділася? Померла?...

— Так, померла. Для тебе померла, але вона жива.

— Не розумію, — казав тихо Роман і здавалося, що він перестав дихати. А біля порога хтось важко зітхнув. По тому в хаті стало тихо так, що було чути, як біля лямпи літають мухи.

Пилип набрався сили, якоїсь рішучості, підсунувся ближче до Романа, поклав руку на його плече і дрижачим голосом казав:

— Ксенька твоя, друже, вийшла заміж.

— Заміж? — тихо прошептав Роман, схилившись головою на стіну.

— Так, заміж. Тебе не було, ти помер, то що ж вона мала робити?

— А хто казав, що я помер? — питався Роман.

— Софрон. Він вернувся з війни і приніс якусь там записку, що тебе нема. Забило тебе в бліндажі, засипало землею.

— То неправда. Вона не могла вийти заміж, бо я живий. Два дні я був у бліндажі під землею, але потім вишкрабався звідти і виховався в якихось добрих людей недалеко того лісу, де ми стояли.

— А чому ж ти не дав про себе знати? — питався Пилип.

— Бо не можна було. Німці, як ти знаєш, потім відступили, прийшли наші і забрали мене до табору. Пришили мені, ніби я навмисне віддався до німецької неволі, але це не так було. Софрон напевно вам розказав і це дійсно було так. У таборі мене тримали, довідалися якось, що я син куркуля, а тому я не мав права писати додому, не мав права виходити за браму, бо я був ворогом народу. Зрештою, ти знаєш, як то воно є. Тобі не треба казати. А найгірше те, що знайшли в мене Євангелію, яку і забрали.

— Знаю, друже, знаю, — говорив Пилип, — але тепер я не знаю і ніхто не знає, як можна направити те, що сталося. А сталася справді трагедія. Твоя трагедія і трагедія Ксеньки.

— Тоді я додому не піду, а ти Ксеньці не кажи, що я живий. Я піду звідси і вона нічого не знатиме, що я живий.

— Ні, Романо, вона знатиме, бо ж тебе бачили в мене люди і завтра знатиме про це все Очеретно.

— Тоді що я маю робити? — питався Роман, застібаючи на грудях свою шинелю. Він випив із чашки решту молока, що стояло на столі, але їсти нічого не хотів. Шукав на лавці своєї шапки і було таке враження, що він збирається іти. Посунувся по лавці до своєї торби і спитався:

— За кого ж вона вийшла заміж?

— За Софрона, — відказав Пилип.

— За Софрона?

— Так, за Софрона.

— І вона відійшла від Бога? А Софрон також відійшов? Він же був віруючим. У лісах ми з ним молилися, він там віддався Господеві. Як же це так усе сталося? І чому воно так сталося? — і Роман схилив голову на стіл. Плечі його дрижали, а разом з плечима хитався порожній рукав, що звисав на коліні. Пилип став біля нього. Поклав руку на його плече, хотів щось сказати, хотів чимось потішити свого друга, але в нього не було слів. Голос його обірвався і впав на долівку, вилетів за вікно в темряву.

У снігах хтось стукнув дверима. Хтось шукав клямки, хтось легко кашельнув і Пилип кинувся до дверей. На порозі стала Ксенька, за нею — Софрон. Роман підніс голову. Ксенька кинулася йому на шию.

— Романо! — заголосила вона.

— Ксенько! — і він обійняв однією рукою свою колишню дружину.

— Як ти знала, що я прийшов? — питався Роман.

— Сусіди сказали.

Софрон прибіг з другого боку і вони обійнялися з Романом. І цілувалися, і обидва плакали. Два законні чоловіки однієї жінки.

— Це мій чоловік, — казала Ксенька до Романа.

— А я? — дивився на неї Роман.

— Ти також мій чоловік.

— Такого не може бути.

— Я знаю, що не може бути, але воно сталося і я не знаю, з чієї вини. Я тебе чекала, Романо, довгі літа, але тебе не було. Я виходила свої ноги до сільради за якоюсь вісткою від тебе, але тієї вістки ніколи не було. І що тоді я мала робити? — і Ксенька плакала, тримаючи обома руками Романа за шию. Збоку стояв Софрон і по його зажуреному обличчі

текли сльози. А надворі знову зірвався вітер. Він стукав галузками дерева у вікно і просився до хати.

— Романе, — крізь сльози питалася Ксенька, — чому ти не дав знати, що ти живий?

— Не міг, Ксенько, не міг. Був у таборі далеко від України, там довідалися, що я син куркуля і не дали мені права писати додому. Пилип про це знає, бо я йому казав. А літа проходили одне за одним. Тепер мене випустили і я прийшов додому, але бачу і чую, що в мене вже жодного дому немає. Але я не буду руйнувати вашого родинного щастя. Живіть собі, а я і так уже до жодного життя непотрібний. Я ось, дивись, каліка, — і він показав Ксеньці порожнього рукава, що звисав йому аж до колін. Непотрібний я вже не тільки тобі, але й нікому. Здоров'я мого порозкидав по різних фронтах, а тепер... Що тепер, то я не знаю, але нехай буде те, що Бог дасть, але я вірю, що Він мене не лишить. Досі Він був зо мною, то буде і надалі...

— Не плач, Романе, — казала Ксенька, тримаючи його за здорову праву руку. — Добре, що живий і вернувся на свою землю. А багато не вернулися...

Стояли всі троє біля столу, всі троє дивилися на себе, всі троє не були собі чужі, а свої. Всі троє однаково переживали трагедію свого життя.

Потім Софрон узяв Романову торбу на плечі й сказав:

— Підемо додому, а все інше будемо обговорювати узавтра.

— А де ж ви живете? — питався Роман.

— У твоїй колишній хаті. І ти підеш з нами, — казав Софрон.

— Ні, я не піду. Мені не випадає йти до вас. Це ваша хата і я не маю чого туди йти, — відмовлявся Роман.

— Ходи, ходи, не кажи так, — і Ксенька міцно тримала Романа за руку.

Вони йшли темними вулицями свого рідного села, яке вже спало. Минали на дорозі вибоїни, обходили якісь ями, в яких блищала дощова вода. Не-

бо прояснилося і засіялося зорями. Ті зорі кидали своє бліде світло на дерева і Роман намагався зорієнтуватися, де він є. Йому здавалося, що ця вулиця виходить до їхнього колишнього двору, але по ній колись з обох боків були плетені тини, на звороті дороги стояли будинки старого Агафона, але тепер нічого того тут нема. Стоїть лише самотня кучерява верба, яка трохи гойдається від вітру і Роман її пригадує. За нею простягнувся вигін, де Роман колись пас свої коні, за вигоном повинен бути в рівчаку потік, але його тепер вночі не видно. А з другого боку вигону, Роман ще пам'ятає, була стежка з перелазом до їхнього двору. Так, він пам'ятає, бо це ж було ось тут, недалеко. Серце Романове стукотить під шинелею, на очі насувається густіша темрява і він трохи зменшує ходу. Витирає рукою очі, шукає ногами твердої стежки. Ксенька бере його під руку, Софрон іде з другого боку. Він також хотів допомогти Романові сміливіше ступати в темряві, але забувся, що з того боку, де він іде, в Романа немає руки. Теліпається тільки порожній рукав, достаючи майже до колін. Вони перейшли через вигін і Роман став. Подивився навколо себе і сказав:

— Аж тепер я знаю, де ми є.

— Ми вже вдома, — казала Ксенька.

— А де ж ворота? — питався Роман.

— Нема, — відказав Софрон, бо тепер не треба воріт. Колись треба було зачиняти ворота, зачиняти стодолу, хліви, хату, а тепер нічого зачиняти не треба. Ніхто нічого не вкраде, бо ніхто нічого не має.

Роман дивився перед себе і гамував своє чуття, щоб не вибухнути новим плачем. Він стояв на своєму колишньому багатому дворі. Ось тут були будинки, були ворота, на стодолі завжди було буселеве гніздо, а тепер нічого немає. Навіть журавля біля криниці не було видно проти зоряного неба. Притулилася тільки до липи стара самотня хата і стоїть, ніби сирота. Біля хати лежить купа нарубаних дров, а на них ночують кури.

— Де ж це все ділося? — питався Роман, витираючи чоло.

— Усе це пішло до колгоспу, — відповіли разом Софрон і Ксенька, — але щоб ти не думав, що це тільки ваш двір такий опустошений. Ні. Всі господарства в Очеретному пішли такою самою дорогою. Всі зруйновані. Тепер нічого не видно, бо ніч, але зватра побачиш більше. Все побачиш.

Роман махнув рукою і пішов направо, спотикаючись на нерівній мокрій стежці. Йшов до своєї колишньої хати. Спотикався на слизькі від недавнього дощу горбочки і почув, що йому починає крутитися голова. Ноги плутаються в довгій шинелі і не стають так, як треба. Чийсь невидимі руки з усіх боків тиснуть його серце...

Другого чи третього дня все Очеретно знало, що Ксенчин Роман прийшов додому і не має однієї руки. Люди говорили по-різному і по-різному жаліли Ксеньки, Романа і Софрона. Таке сталося, якого ніхто не сподівався і якого не можна завернути назад.

Голова колгоспу в Очеретному був доброю людиною. Йому розповіли про Романа, що він не робив нікому жодного зла в минулому і голова колгоспу погодився, щоб Роман став пастухом колгоспної отари. Він, правда, не має однієї руки, але пастухові й непотрібно до його праці двох рук. А, працюючи в колгоспі, він щось заробить собі на прожиток, а також матиме де жити, бо на колишньому панському фільварку залишилася якась буда, де пан на зиму складав колись дрова, а тепер у ній може жити Роман. І він жив. Софрон з Пилипом зробили йому там ліжко, стола, зо школи принесли ослона, а в стіні прорізали вікно.

Роман щодня виганяв свою отару над Горинь, а під вечір приганяв її до колгоспу. І тут уже за отару він не відповідав. Тут коровами опікувалися доярки, колгоспні сторожі, а Роман відпочивав у своїй буді. До нього часто приходили колишні його сусіди, приходив Софрон з Ксенькою і розповідали йому про те, що в Очеретному робилося тоді, коли його тут не було. Розповідали про те, як однієї ночі з села вивезли кілька родин, а в тому і його батьків. Чи

вони тоді плакали, чи молилися, чи боронилися, того ніхто не знає, бо то була ніч і село спало. Люди про те довідалися щойно вранці, побачивши, що немає їхніх сусідів. І від того часу від тих вивезених людей не було жодної вістки, досі ніхто не знає, чи вони живі, чи помирали.

Роман спрагло слухав минулі новини свого села і складав це в глибині свого серця.

* * *

Над Очеретном стояв погідний день. Сонце вийшло на полудень і щедро розкидало своє проміння по селі. Була неділя і люди святкували. Але з колишнього фільварку, де тепер міститься колгосп, було чути шум моторів, бо з міста привезли нового трактора і його випробовували. Там ніколи нема свята і нема відпочинку, а тому люди, що призначені на якусь там роботу, мусять завжди працювати.

Але Роман сьогодні не працює. Його отару доглядає хтось інший, а він отримав на сьогодні звільнення. Проводячий брат євангельської громади ще минулого тижня йому сказав, щоб на сьогодні по полудні він прийшов до молитовного дому, бо там буде вирішуватися його справа з Ксенькою. З довколишніх сіл прийдуть старші брати, заслужені проповідники і вони, разом з місцевою євангельською громадою, розбиратимуть Романову заплутану справу. Не може так бути, щоб одна жінка, а до того ще й християнка і мала двох шлюбних чоловіків, бо такого ще ніколи в історії Очеретного не було. І не тільки в історії Очеретного, але може такого ще ніколи не було в історії Волині. Тому мусять ту справу вирішити і вирішити сьогодні. На неї їде Роман і в нього на душі дуже важко. Колись він ішов тими самими стежками поміж вишнями і черешнями, бувши ще хлопцем. Тоді він не був таким, як сьогодні, а Очеретно також таким не було. Тоді воно було густо засаджене будинками, критими цинковою бляхою і дахівкою, а тепер воно таке, ніби по ньому перейшла якась пожежа, що лишила по собі купи

згарищ. І Ксенька була не така. Їм обом усміхалася доля, але сталося таке, якого ані він, ані вона не сподівалися і не чекали. Тепер він ішов того клубка розв'язувати, але він сам не знає, де його початок, а де кінець. І ніхто не знає. Але буде так, як сьогодні вирішать його старші брати. Він готовий на все. Якщо Бог аж досі був з ним, то й надалі буде. Якщо Господь зберіг його в лісах далекої В'язми, якщо допоміг йому вилізти з бліндажа, допоміг прийти аж сюди, до свого рідного села, то Він буде з ним і далі. Він має працю, пасе колгоспну отару корів і овець і того, що він заробить, йому вистачає. Праця легка, до неї не треба двох рук, а можна обійтися і з однією.

Роман іде і здаля вже бачить свого молитовного дома. На дорозі стоїть підвода, на ній багато соломи, застеленої рядном, — значить, хтось із старших братів уже приїхав. І він також іде. Його вітають на порозі, тиснуть його руку ті, які тільки чули, що Роман прийшов додому, але вони його ще не бачили. Співчують йому в такому великому горі. Жінки кивають головами, витирають хустинкою очі. А Романові сльози також просяться наверх, але він їх тримає, намагаючись бути якщо не веселим, то байдужим до своєї долі. До свого горя він уже призвичаївся і сльози тут нічого не допоможуть. Поможє те, що сьогодні вирішать старші брати-проповідники. А він погодиться з усім, на все він готовий, бо з таким наставленням він і прийшов сюди.

Місцевий проводячий, брат Мирон, став за столом на підвищенні і читав щось з Євангелії. Над ним, оправлені в рямці, блищали слова: "Хай з любов'ю все робиться в вас". Роман слухає, що читає їхній проповідник, але мало що чує, бо сидить від підвищення далеко під стіною. І хоча він мало чує, але за те багато бачить, бо текст на стіні написаний великими літерами і його можна прочитати від самого порога. І він читає. Один раз і другий. І пригадує, що це той самий текст, який висів там і колись, тоді, коли він брав тут із Ксенькою шлюб. Той самий текст, той самий стіл на підвищенні, ті самі ос-

лони, витерті від частого на них сидження, ті самі люди, що тут, були і колись, його брати і сестри у Христі, але вони тепер далеко не такі, як колись. Постарілі, поморщені, втомлені, невеселі. А він дивиться на слова, оправлені в рямці і в нього живе непереможене бажання виконати те, що там написано. Жити так, як каже Євангелія, робити все з любов'ю.

Під другою стіною сиділа Ксенька, а недалеко від неї, на другій чи третій лавці — Софрон. Обоє вони були зажурені, обоє вони чекали якогось суду, але самі ще не знали, якого.

Брат Мирон покликав Романа наперед і той устав, притримуючись рукою поруччя лавки. Подивився на людей, що були тут присутні, витер хустинкою чоло і став перед самим підвищенням, ніби на якомусь суді чи екзамені. У залі було тихо і те, що тут мало відбутися, не було подібне ані до богослуження, ані до весілля, ані до похорону. Люди сиділи мовчки і здавалося, що перестали дихати.

За столом став брат Харитон з Вербного і трохи дрижачим, але дуже виразним голосом сказав:

— Брате Романе, ми дуже співчуваємо тобі і жаліємо, що в тебе сталася така страшна трагедія в житті. І в ній, як ми довідалися, не винен ти, не винна сестра Ксенька, не винен також брат Софрон. Винні обставини, війна. Ми сиділи довгими вечорами, розбираючи вашу справу і нічого не могли вирішити. Тому ми прийняли рішення покликати сюди вас трьох, щоб якось ту справу полагодити. Тепер найбільше це залежить від тебе, Ксенько, а тому прийди сюди ближче.

Ксенька витерла фартухом очі, пройшла під стіною і стала біля Романа, опустивши низько голову. Якраз так, як вона стояла тут колись багато років тому. А брат Харитон, тримаючи в руці Євангелію, казав далі:

— Сестро Ксенько, ми співчуваємо тобі так само, як і Романові, ми жаліємо тебе, шкода нам також брата Софрона, але в нас ради немає. Того, що сталося, завернути не можна, а тому вибирай ти са-

ма, з ким ти хочеш доживати свого життя. Ми тебе не вмовляємо, не примушуємо. Ти маєш сама вільний вибір, а ми тут тільки є, як свідки тієї сумної події. Від тебе залежить, з ким ти хочеш жити і вибір твій має бути сьогодні. Отут при багатьох свідках братів і сестер...

Ксенька схопилася обома руками за голову, захиталася і була б упала на долівку, але Роман однією своєю рукою підтримав її. Вона піднесла голову, подивилася на Романа, а потім обійняла його за шию обома руками і крізь сльози голосно сказала:

— Я буду жити з тобою, бо ти перша моя любов!...

У молитовному домі стало так тихо, як це буває надворі після якоїсь бурі. Тихо-тихо. Біля порога тільки хтось кашельнув у кулак, хтось уставав з ослона і йшов до дверей. А брат Харитон з Вербного поклав Євангелію на стіл, витер хустинкою чоло і голосно сказав:

— Амінь! Амінь!

Роман сів на ослін і він був утомлений, ніби від важкої праці. Ксенька підійшла до Софрона, обійняла його за шию, поцілувала і крізь сльози прошептала:

— Прости мені, що я таке зробила.

— Нічого, Ксенько, я не маю тобі прощати, бо ти зробила те, що повинна була зробити. Роман не тільки є твоєю першою любов'ю, але він є наш брат у Христі, він каліка, йому потрібна твоя поміч і твоя опіка.

— А коли б ти був на моєму місці, що ти зробив би? — питалася Ксенька.

— Зробив би те саме, Ксенько. Якраз те саме. Жийте і нехай Бог благословить вас обох. А Романа пильнуй, в нього дуже добра душа...

Люди розходилися з молитовного дому, хто куди. Брат Харитон поїхав до свого Вербного і він був радий, що все це, що було, закінчилося добре. Він сподівався гіршого, але гіршого не було.

Ксенька йшла між Романом і Софроном. Біля криниці стояла порожня лавка і вони всі троє при-

сіли на ній. Того, що сталося сьогодні, вони не сприймали серцем, але сприйняли розумом і розсудком. Довгі дні того заплутаного клубка свого носили в серці і знали, що він колись мусить таки якось розплутатися, але як саме, то вони не знали і ніхто не знав. Але так бути не могло. Про це говорило все село, про це говорили всі члени євангельської громади. Тепер ця справа вирівнялася і про те вони всі троє тепер біля криниці говорили. Найбільше турбувалася Ксенька не Романом, але Софроном. Вона дивилася йому в очі й питалася:

— Що ж ти тепер робитимеш?

— Ксенько, не журися мною, — казав він зовсім байдуже до того, що сталося. — Ти пригадуєш, що я давно збирався поїхати на заробітки в Донбас, але ми ніяк з тобою не могли вирішити того питання. А тепер воно само вирішилося. Дорога мені тепер відкрита. Тут і так немає з чого жити, люди розбігаються з села до міста, то чого ж би я мав тут сидіти і заробляти ті мізерні трудовні. Поїду і житиму там. Хлопці, які там були, оповідають, що життя там можливе, краще, ніж у тих колгоспах. Усе можна купити, можна добре заробити, а також оповідали, що там існують великі євангельські громади, а я праці не боюся. А якщо вам з Романом буде потрібна матеріальна поміч, то пам'ятайте про мене. Напишіть і я поможу. Ми ж не чужі собі. Жаль, що таке сталося, але ніхто в цьому не винен. Доля така. Є люди, які в тій нещасній війні опинилися ще в гіршому положенні, є каліки не тільки без рук і ніг, але вернулися додому сліпі, зовсім непридатні до життя. Тому треба за все дякувати Богові. Жаль тільки Романа, що той його відрізок лівої руки ніяк не гоїться. Рана ятриться і я боюся, щоб не було чогось гіршого. Треба з ним піти до лікаря. За такий довгий час рана давно вже повинна була загоїтися, а вона не гоїться. Отже, може бути щось недоброго. Лікар скаже.

— Він мені нічого не казав, — відповіла Ксенька, — мабуть боявся, але я його таки намовлю і ми підемо до міста до лікаря.

Уже було пізно і треба було розходитися, але вони сиділи біля криниці і самі не знали, кому куди треба йти. Сьогодні перекреслилося їхнє життя і воно не таке, як було вчора. Вони тепер мають розійтися і ніхто не знає, чи вони ще колись зійдуться і будуть так близько до себе. Тому сиділи, ніби прив'язані до знайомої своєї лавки. А напроти них на горіді цвіли червоні маки, хиталася на довгих тичках зелена квасоля.

Другого дня Ксенька з Романом поїхали до міста. Романів відрізок руки вночі не давав йому спокою, почав пухнути, а тому вони порадилися й поїхали. Добрий голова колгоспу дав їм підводу з одним дуже худим конем і з таким самим старим, давно немащеним возом. Поганяла Ксенька, бо Романові з однією рукою незручно поганяти. Він сидів на в'язці соломи і чув, що кожного разу, коли тільки віз підсакував на вибоїнах нерівної дороги, відрізок його руки щемів, ніби хтось колов його чимось гострим.

У лікарні, яка приміщувалася в колишньому польському старостві, Романа прийняв лікар. Він довго оглядав те місце, де колись була здорова рука, щось наслуховував, тиснув те місце пальцем, питався, коли йому відрізали руку, чи тепер той відрізок болить і як болить. Чи шарпає, чи ніє. Потім покликав другого лікаря, літами старшого від себе, з довгими сивими вусами, з таким самим сивим волоссям на голові, з лікарською трубкою, що висіла в нього на грудях. Вони обидва довго оглядали Романа, просвітлювали якимись машинками і сказали, що тепер Роман може їхати додому, але за тиждень він має приїхати до лікарні, бо на місці, де колись була його рука, залишився кусок металу, який створив дуже небезпечну комплікацію. І треба буде робити нову операцію, треба той кусок металу виїняти, а тепер Роман може їхати додому.

І він поїхав. Їхав і думав про те, що прожив він свої не дуже довгі літа в різних небезпеках. Переступав на фронті через трупи своїх друзів, рятував з вогню обгорілі людські тіла, а тому на все най-

страшніше він дивився байдуже, холодно, ніби воно так і повинно бути. З такою самою холодною байдужістю прийняв він слова лікаря, що в відрізковій його руки залишився якийсь кусочок металу, що там створилася якась комплікація. Постала та комплікація, ну то нехай собі там буде. Він глибоко вірить, що віруючій людині нічого не стається без волі Божої. Якщо треба йти на операцію, то він і піде, якщо треба прийняти щось більше, то він на все готовий. Ще в недільній школі він прийняв для себе, як мотто, слова апостола Павла: "Бо для мене життя — то Христос, а смерть — то надбання". І того свого гасла він тримався ще зо своїх молодих літ. Багато разів він був переконався, а особливо під час війни, що віруючому все повинно служити на благо, на добро. Тому, їдучи додому, він тепер знову сидів на в'язці соломи, чув як щемів його обрізок, як там щось кололо, але він був до всього байдужий і казав до засумованої Ксеньки:

— Немає чого хвилюватися і не треба лякатися, бо буде так, як Бог дасть. Буде так, як має бути. Життя кожної людини в Божих руках. І чим вірує людина менше і коротше живе на цій скорботній землі, то менше вона терпить і мучиться. І менше грішить. А вмирати, чи тепер, чи пізніше, то треба. Але слава Богу за те, що коли ота наша хатина, те наше тіло розсиплеться, то ми маємо на небі від Бога дім нерукотворний, а вічний. Це повинно бути найголовніше в нашому житті. До того ми і направляємося.

Ксенька слухала мову свого Романа і їй було приємно від того, що він такий тепер, як і колись був. Зовсім такий. Слова лікаря її відразу засмутили, щось стиснуло біля серця, але Роман байдужий, навіть веселий, ніби ця недуга і не його.

— І ти не боїшся операції? — питалася Ксенька, коли вони їхали густим сосновим лісом, вдихаючи запах живиці.

— Немає чого лякатися, бо я вже до всього при звичаївся. Мав операцію ще не таку. Дуже страшно. Різали мою руку чи ножом, чи може пил-

кою, а кількох людей тримали мене за руки, за ноги, за шию. Це було щось страшного. А тепер лікарня таки має занечулення, якісь лікарські прибори, все робиться при ясному світлі, в правдивій лікарні, а мені робили операцію в лісі, в якійсь лісничівці, при нафтовій лампі.

— Я знаю, — знову Ксенька, — але щоб було добре по операції, бо я бачила, що лікарі дуже пильно оглядали тебе, якось хвилювалися, підозріло поглядали один на одного і я починаю думати, що там у тебе щось недобре.

— Нічого, Ксенько, все буде гаразд. Треба тільки молитися і бути спокійним. Бог вів мене різними дорогами аж досі, то поведе і далі. Початок і кінець наших днів записаний у Божій книзі. Що має бути, то те і буде, — казав Роман і підсунувся вище на в'язку з соломою. При тому легко застогнав, бо він саме підскочив на нерівній дорозі.

Кінь був утомлений дорогою і насилу тягнув воза, який трохи рипів. Високі дерева затуляли сонце і ніби на чийсь команду хиталися то в один бік, то в другий. Роман вигідніше примостився на в'язці з соломою, втягнув у груди повітря і сказав:

— Ксенько, я хочу тебе щось спитатися?

— Питайся, — відповіла Ксенька.

— Скажи мені, чи ти коли-небудь боялася смерти? Наприклад, коли б довелось помирати тепер, чи ти боїшся?

— Про таке я ніколи чомусь не думала, — відповіла Ксенька, — але, як християнка, я не повинна смерти боятися. Ми ж віримо, що поза нашим земним життям існує вічність. А всі, хто прийняв до свого серця Ісуса Христа своїм Спасителем, вони мають життя вічне і мають ту щасливу вічність, де не буде смутку, не буде сліз.

— Оце найголовніше, Ксенько, а тому смерти немає чого лякатися, бо це той поріг, ті двері, через які людина віруюча входить до вічного дому, якого Господь приготував для Своїх дітей. Тому я радий, Ксенько, за тебе, — казав Роман.

Приїхали на колгоспне подвір'я і Ксенька випрягла коня, пустивши його на толоку. Там паслися інші коні, худі і знівечені. Ходили по широкій толоці, шукаючи зеленої трави, але її там уже давно не було, бо вівці всю вискубали. Їх обсідали назойливі мухи, а вони були байдужі, навіть не обганялися від мух.

Ксенька пішла через городи додому, а Романові було цікаво знати, як там без нього мається його отара, яку замість нього сьогодні пильнує інший пасух, кульгавий Сянько, який звичайно завжди пасе колгоспні телята, а сьогодні пасе також Романову отару.

Сонце ще високо і отара розійшлася по сіножатях. Одні корови лежать над річкою, пережовуючи жвачку, одні об'їдають кущі вільшини, одні шукають над самою річкою трави. А Сянько сидить над стрімким берегом, опустивши на коліна голову. Вітер перебирає його волоссям на голові і здається, що те волосся не тільки порушиться від вітру, але воно шелестить, ніби суха солома.

Роман присів біля нього, торкнувшись рукою його плеча. Обидва дивилися на воду, обидва щось думали. Обидва каліки, бо в одного немає руки, а в другого коротша одна нога. А потім Роман спитався:

— То як тобі пройшов сьогоднішній день? Дуже надокучали мої корови?

— Звичайно так, як корови. Німе створіння, тому й лізе туди, де йому не треба. Ота рижа, що тепер лежить біля куща, мало що не впала до ріки, спинаючись з берега за травою. А так — усе було гаразд. Але я не хотів би мінятися з тобою за мої телята. Вони малі, то й спокійніші. А як же з тобою? Що сказав лікар? — питався Сянько.

— Нічого, треба йти на операцію, але то ще за тиждень. Щось там у тілі лишилося від німецької бомби і рана досі не гоїться. Перед тим майже загоїлася, а тепер знову обновилася.

Знову сиділи обидва і обидва мовчали. За рікою проходила дорога, що вела з другого боку до Очеретного і яка колись була вичовгана возами. Тепер

тудою ніхто не їхав і вона густо заросла, споришем. Там можна попасти добре корови, але ріка туди не пускає. Вона тільки в одному місці вузька і мілка, де можна було б перебристи, але Роман ніколи не пробував перегонити туди корів. Звідти багато далі до колгоспного двору, далі також до села, бо треба обходити горбки і долини.

Тією зарослою дорогою тепер ішов якийсь незнайомий мужчина, якимось боязко оглядаючись навколо себе. На плечах у нього висіла торба, наповнена чимось, в руках — груба палиця. Він зійшов з дороги, скинув з голови кашкета, витер рукавом чоло і сів на траві. Видно, що був утомлений. Скинув потім тяжкі військові черевики, зійшов до ріки, помив ноги, витер їх онучами і знову взувся. Закинув торбу на плечі й пішов берегом, шукаючи місця, де б можна було перейти ріку. Роман пішов до ріки назустріч незнайомому і спитався:

— Ви хочете перейти ріку?

— Так, хочу, але якщо ти можеш, то допоможи мені, бо я дуже втомився. І покажи, де тут є мілке місце?

— А куди ж ви ідете і звідкіля? — питався Роман.

— Іду зо станції до Очеретного. До свого села.

— То почекайте там на березі і я вам поможу. — Роман підкасавав колошні штанів, скинув чоботи і пішов до води. На другому березі притримався за куща вільхи і вийшов на траву. Ступив крок до незнайомого мужчины і голосно крикнув:

— Тату!... Це ви, тату?!...

А той скинув із себе запилену торбу, був би упав на землю, але Роман однією рукою підтримав його. Подорожній дивився перед себе, все йому в душі перевернулося і він тільки тихо і важко казав:

— Романе!... Сину мій!... Це ти, Романе?...

До них прибіг кульгавий Сянько. Вони обидва з Романом помогли втомленому подорожньому перейти мілку річку, посадили його на траві, а він показував рукою, що хоче лягти, щоб підклали йому

під голову його торбу. Лежав, дивився до голубого неба, дивився навколо себе і повторював ті самі дві слова:

— Романе!... Сину мій!...

— Лежіть, тату, лежіть, — казав Роман крізь сльози, — бо вам не можна хвилюватися. Ви дуже перетомлені. А може ви голодні?

Трохим кивнув головою. Сянько поштикульгав під куш вільшини, де він перед тим сидів, приніс хліба, приніс свіжих квашених огірків, кусочок недоїженого сала.

— Це мій тато! — казав Роман до Сянька.

— Я знаю, — відповів той.

— То ти, друже, піди до колгоспу, може там буде голова або котрийсь бригадир, то нехай приплють підводу, бо тато напевно не зайде так далеко піхотою. Також треба якимось переказати до Ксеньки, що тато прийшов. А я отару попильною, — казав Роман.

Сянько побіг так, як дозволяла йому коротша нога. Спотикався через високе бадилля, але біг і біг, важко дишучи. Роман присів біля батька. Тримав його за голову, приніс з джерела свіжої холодної води і промив його уста та очі, на яких було повно пилуки. Трохим підвівся на лікоть, пробував обійняти сина, але той тихо сказав:

— Не беріть, тату, там, бо мене болить. Там немає руки.

— А де ж твоя рука?

— Нема, — і Роман схилювся над батьком. Обидва плакали, але здавалося їм обом, що обидва вони плачуть не зо смутку, а з радості. Зустрілися вони по довгих літах і зустрілися зовсім випадково. На своїх рідних сіножатах. Батько з сином.

— То де ж ви тут узалися, тату? — питався Роман.

— Приїхав, сину, приїхав, — казав той, — бо всіх нас, в'язнів розпустили до своїх домів. Дали гроші на потяга, дали документи, дали вбрання і казали, що ми вже вільні і можемо вертатися додому. Правда, хто хотів, міг там залишитися, але мене

тягнуло до рідної землі, на мою улюблену Волинь. Думав, що може побачуся з тобою, зо своїми людьми, бо всюди, сину, чужина, а вдома таки найкраще.

— А де мама? — перебив батька Роман.

— Вона, сину, не видержала сильних морозів. Захворіла і по короткому часі померла. Мені жаль було лишати там на чужині її могилу, але... — і Трохим закрив долонями обличчя. А потім казав далі:

— А я рвався до Очеретного. Хотів умерти на своїй землі, бути похованим на своєму цвинтарі. Там між тими солдатськими могилами. Пригадуєш, Романе? І хочу, щоб ти на моєму хресті написав те, що написано на тих могилах. Блаженні, блаженні ті, що в Господі вмирають. Ти пам'ятаєш, Романе?

— Пам'ятаю, тату, але для того, щоб таке написати на могилі, то та людина, що померла, мусіла жити з Господом, щоб потім із Ним жити у вічності. Повинна за свого життя служити Богові. Ви розумієте?

— Розумію, сину, розумію. І я так зробив. Я вже не той, що був колись. Я став новою людиною, і такою самою новою людиною була твоя мама. Вона вже з Господом, а я щойно збираюся туди. Але це, Романе багато оповідати і я тобі колись усе розкажу. Ми були виселені до Іркутська, над озером Байкал, де дуже люті морози. Жили в бараках у густих соснових лісах. Там було багато віруючих, а з Галичини, десь з Рави Руської була виселена туди ціла колонія баптистів. Вони мали там свої богослуження, на які ми з Улітою ходили. Проповідував там слово Боже брат Петро Олишко. Там ми й увірували, там прийняли Ісуса Христа нашим Спасителем. І не лише ми, але й багато інших в'язнів, чи виселенців. Це дуже довга і тяжка історія, а при тому історія радісна, бо багато людей там на вернулися до Бога. І про те все я колись тобі розкажу, бо тепер, ти бачиш, я втомлений і сили в мене нема. Ти бачиш сам. А як же ти, Романе, як Ксенька? Як її батьки, як усе Очеретно, сусіди, брати і сестри в євангельській громаді. Мені дуже хочеться зо всіма побачитися.

— Тату, не питайтеся, бо того не можна сказати кількома словами. Тут ціла історія, велика трагедія, ціла неписана книга. Найголовніше ж те, що я вернувся з війни живий, але з однією тільки рукою. Ксенька здорова і ми живемо в нашій колишній хаті. Це багато оповідати і ми з Ксенькою колись усе розкажемо. А тепер я поможу вам устати. Я бачу, що вже їде підвода. Це напевно із колхозу за нами, — і Роман поміг батькові встати на ноги, поміг взутися в мокрі черевики. Допоміг йому вилізти на воза і вони поїхали до колгоспного двору. Там, де вони їхали, не було колишніх меж, не було навіть дороги, а вони їхали просто полем з колючою стернею, по якій ще було видно недавні сліди трактора.

І ще пройшло кілька тижнів, сповнених всяких переживань, всяких турбот, якими насичене кожне людське життя. Роман опинився в лікарні і сьогодні, гарного погідного дня Трохим з невісткою своєю відвідали його. Велика лікарська кімната була повна соняшного світла, яке падало крізь вікна на долівку і на стіни. Всюди тут пахло йодиною, пахло також квітами, які росли за відчиненими вікнами. Недалеко лікарні ріс густий сосновий парк, на верхів'ях сосен гніздилися галки і їхній голосний крик також долітав сюди. Довгий коридор тянувся між двома стінами, під якими стояли крісла, а на кріслах сиділи чоловіки та жінки, що прийшли відвідати своїх рідних або знайомих. Їх ще не пускають до хворих, бо ще не була пора відвідин. Але Ксеньку з Трохимом пустили. Роман саме був після операції, лежав горілиць на ліжку біля вікна, накритий білим простиралом під саму бороду. Почувши, що біля нього хтось є, він відкрив очі і ледь-чутно сказав:

— То що, треба збиратися? Пора йти? Я вже готовий, допоможіть мені тільки встати і дайте мою шапку, — і він пробував піднести голову.

— Лежи, лежи, — казала Ксенька, — бо тобі ще не можна вставати.

— Ні, я не можу лежати, мені треба йти. Ось сонце вже зійшло і надворі такий погідний день. Ме-

ні треба йти. Вже пора. Треба з того лісу вибиратися, бо знову будуть стріляти, — і хворий знову пробував піднести голову.

Прийшла санітарка, дала йому щось понюхати і Роман закрити очі. Здорову руку тримав на грудях і важко дихав. Лікар якраз робив свій обхід хворих і прийшов до Романового ліжка. Потримав його здорову руку, поглянув за чоло, подивився на Ксеньку і на Трохима. І тихо, щоб хворий не чув, сказав.

— Надії нема... Рана занедбана, треба було привезти його раніше, а тепер уже пізно. Ми нічого не можемо зробити, щоб він жив, — і пішов до дверей, які виходили на довгий коридор.

Трохим подивився на Ксеньку, присів на крісло біля Романового ліжка і взяв сина за його здорову руку. По обличчі старого капали сльози. Він витирав їх дрижачою рукою, дивився у відчинене вікно, дивився на сина і тихо казав, ніби сам до себе:

— До побачення там!... Настраждався ти, сину, доволі, а тепер будеш мати спокій. Святий спокій. Зустрінешся з матір'ю, а потім і ми прийдемо до тебе. Усім нам така сама дорога. Уже недовго... В рідний край...

Роман знову відкрив очі. Пробував щось говорити, але не міг. Ксенька притулила вухо до його уст, але не могла розібрати його слів. Вони були глухі, короткі, падали на простирало і розпливалися. По його чолі спливав піт і Ксенька витирала його рушником. А сонце за вікном скотилося за дерева парку і в шпитальній кімнаті на стінах лягли довгі тіні. Ті тіні також лягли на Романове ліжко, ніби прикриваючи хворого якимось темним накриттям. В шпитальній кімнаті було тихо, далеко тільки в парку кричали галки. Санітарка розносила поміж ліжками свіжу холодну воду, торкнулася Ксенчиної руки і тихо сказала:

— Вам уже треба йти додому. Години ваші вже скінчилися, — і Ксенька з батьком вийшли на коридор, ще раз оглянувшись туди, де стояло Романове ліжко. Санітарка біля самих дверей ще сказала до них:

— А коли б було щось гіршого, ми потелефонуємо до вашої сілради, — і ввечері, ще того самого дня до сілради був телефон з лікарні. Останній телефон.

**
*

Романів похорон був великий, ніби якась конференція. На нього прийшло все Очеретно, весь Олексин, Ростокі, Вербно. Колгосп був готовий дати для свого пастуха вантажне авто, щоб везти труну на цвинтар, але віруючі не захотіли і понесли свого друга і свого брата на раменах. Зійшлися всі його друзі з молодих літ, з Донбасу приїхав Софрон. Несли труну через усе село і похоронні пісні пливли над Очеретном, ніби хвилі моря. Недалеко за рікою берег вічного життя, — вилітало з юрби і падало на сади і на городи. А небо приймало ті пісні і сяяло глибокою голубінню, вітер розганяв по ньому білі хмари.

На цвинтарі між багатьома могилами, між багатьма хрестами виросла ще одна свіжа могила, могила Романова, який, так усім здавалося, помер передчасно. На ній лежать свіжі квіти, які ще не встигли зів'янути. Над могилою стоїть самотня Ксенька, схилившись на одне коліно. Вона тепер дуже самотня і пригноблена. Тому їй не хочеться звідси відходити, бо всюди, де б вона не пішла, вона тепер буде сама і безпомічна. Тому вона стоїть і стоїть. Згинається над могилою, вирівнює квіти, які вітер трохи посхиляв до землі. На цвинтарі вже нема нікого, бо всі люди розійшлися, а вона тут тільки сама. Сама на цвинтарі і сама на всьому світі.

Ксенька поскладала квіти на одну купку, притиснула кінці свіжою землею і готова була йти до цвинтарної брами, але почула за собою чийсь кроки і оглянулася. За нею стояв Софрон. Обличчя його було засумоване, похудале від того часу, як вони не бачилися. Він тримав кашкета в руці і підійшов до самої могили, ставши поруч Ксеньки. Взяв її руку і відчув, що вона холодна і худа, ніби тріска. Він по-

дивився в її очі, загорнув над чолом трохи посивіле своє волосся і тихо сказав:

— Ксенько, ти поховала отут свою першу любов, але жодна людина ніколи не залишається порожньою без любови, а тому, якщо в тебе є ще якась одробинка любови, то ти можеш її віддати для більше нещасливіших за себе, а таких людей на світі є дуже багато. Ти можеш віддати ту свою любов для Бога, більше любити Його, віддати її також для мене, бо я також такий самий самотній, як і ти...

— А ти готовий простити мені те, що сталося? — дивилася на нього Ксенька і її очі блищали від сліз.

— А що сталося? — питався Софрон.

— Те, що я відкинула тебе, а вибрала Романа.

— Ксенько, я ж тобі ще тоді казав, що ти добре зробила й інакше зробити не могла. Роман був твоєю першою любов'ю і ти, як християнка інакше зробити не могла. А до того він був калікою і ти повинна була його допильнувати.

Вони виходили з цвинтаря тоді, коли там було дуже тихо, бо люди давно розійшлися і вітер давно ущух. Ішли поза городи, минули вигін, минули зарослого хабаззям рівчака і сіли на своїй старій лавці біля криниці. Ксенька відчула, що вона втомилася від усього пережитого сьогодні, учора і позавчора. Тому поклала руку на холодні дошки цямрини і казала:

— Роман уже з Господом і він має там повний спокій, якого Бог обіцяє всім Своїм дітям, а моїм найбільшим смутком тепер є його батько. Він нездухає і хтось мусить його доглянути до смерти. Романова смерть його дуже пригнобила і він тепер ще більше хворий, як перед тим.

— Ксенько, про те турбуватися не треба. Частину своєї любови ти повинна віддати і йому, старому. Ми мусимо ним заопікуватися, ніби його рідні діти. Я маю трохи зароблених на Донбасі грошей, поправимо хату, зробимо все, що ми тільки можемо, щоб він чувся між нами, як між своїми. Про це журитися не треба.

Сиділи обоє на лавці і чомусь їм не хотілося йти до хати. Там десь Трохим і він тепер відпочиває. Він радий, що Софрон прийшов. Він уже знає все, що було сталося в минулому, а тому він полюбив Софрона так само, як любив Романа. Зокрема любить його за те, що він добрий християнин. Йому здається, що це його рідний син. Одного поховав, а один ще є.

За садом сідало сонце, поливаючи золотом далекі хмари. Кінчався ще один день, з-за кущів, які росли на горді, повзли передвечірні тіні...

1984 — Вінніпег.